

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

TOM I

PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

Redakcja historyczna: Roman Czaja
Redakcja kartograficzna: Zenon Koziel

ZESZYT 7

CHOJNICE

Opracowanie historyczne: Roman Czaja
Opracowanie kartograficzne:
Radosław Golba, Zenon Koziel, Izabela Lewandowska

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2013

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

VOLUME I

ROYAL PRUSSIA
AND ERMLAND

Historical editing: Roman Czaja
Cartographic editing: Zenon Koziel

Book 7

CHOJNICE

Historical content: Roman Czaja

Cartographic content:

Radosław Golba, Zenon Koziel, Izabela Lewandowska

Nicolaus Copernicus University Press
Toruń 2013

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Chojnic jest kolejnym zeszytem pierwszego tomu *Prusy Królewskie i Warmia*, publikowanego w serii *Atlasu historycznego miast polskich*. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns*), która na kongresie w Wiedniu w 1965 r. uznała wydawanie atlasu miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji atlasów zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 r., a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w 1995 r. Zgodnie z tymi wskazówkami atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) dla celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
- 2) dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1 : 2500. Poza tym do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1 : 25 000 do 1 : 100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1 : 10 000. Poza tym atlasy mogą odpowiednio do możliwości wydawców zawierać mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część „Atlasu” stanowi część tekstowa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad 400 miast z 18 krajów Europy (zob. lista atlasów:

<http://www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czarochowskiego w 1993 r. w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej oraz zespół krakowski, wydający atlasy miast małopolskich, pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych badań jest opublikowanie atlasów 14 miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów.

W pracach nad atlasem miasta Chojnic spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) i Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preußischer Staatsbibliothek) w Berlinie. Szczególne podziękowania za pomoc w prowadzeniu badań archiwalnych i w poszukiwaniu map katastralnych należą się pracownikom Archiwum Państwowego w Bydgoszczy oraz Wydziału Geodezji w Starostwie Powiatowym w Chojnicach. Za udostępnienie materiałów kartograficznych dziękujemy również Wydziałowi Gospodarowania Przestrzenią i Nieruchomościami Urzędu Miejskiego w Chojnicach.

*Roman Czaja
Zenon Koziół*

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

INTRODUCTION

The historical atlas of Chojnice is another book of the first volume of *Royal Prussia and Ermland* published within the series of *Historical atlas of Polish towns and cities*. The atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the congress in Vienna, decreed the publication of the atlas of European towns to be one of the major aims of its academic activity. The fundamental rules of the edition of atlases were generated at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of publishers of *Atlases* in Münster in 1995. According to the new guidelines, national atlases should be issued in the form of separate books devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create the source base to do comparative research on the urbanisation of Europe and spatial changes of cities. Moreover, the cartographic material included in *Atlases* may be used:

- 1) for municipal purposes; for urban development works; architectural and conservation works; for the purposes of environmental protection,
- 2) for pedagogical and didactic purposes in schools and higher education colleges,
- 3) to popularise knowledge about the past of various cities.

In accordance with the suggestions of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every book is the measurement scheme from the pre-industrial period on a scale of 1 : 2500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the city, a historical map of the region on a scale from 1 : 25 000 up to 1 : 100 000, a map of the spatial development of the city on a scale of 1 : 10 000. Atlases may also include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and sites. An integral part of *Atlas* is a text presenting the history of the city with special emphasis on the spatial development, the results of urban development research, descriptions of reproductions and bibliographic guidelines.

Atlases of four hundred towns from 18 European countries (see the list of atlases: <http://www.ria.ie/research/ihta/European-project.aspx>) have been

published so far under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project *Historical atlas of Polish towns and cities* was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Science of Nicolaus Copernicus University in Toruń. In the subsequent years, work on the historical atlases was conducted by a Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and a Cracow team publishing atlases of towns from Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. As a result of the research, fourteen atlases of towns have been published and several atlases are ready for print.

Many people and institutions supported us during our work on the atlas of Chojnice. We would like to thank the Secret State Archive of the Prussian Cultural Heritage (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) and the Prussian State Library (Preußischer Staatsbibliothek) in Berlin. We would like to express our special thanks to workers of the State Archive in Bydgoszcz and the Department of Geodesy in the County Starostwo in Chojnice for their help in archival research and assistance in the search of cadastral maps. We also would like to thank the Department of Urban Planning and Estates of the Local Government of Chojnice for granting us access to cartographic materials.

Roman Czaja
Zenon Koziół

The scientific work financed within the project of the Ministry for Science and Higher Education under the name "The National Programme for the Development of Humanities".

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

CHOJNICE

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA CHOJNIC

Miasto Chojnice leży na Pojezierzu Krajeńskim, w krajobrazie zdominowanym przez wzniesienia morenowe (130–140 m. n.p.m.) oraz liczne jeziora. Powstało w XIV w. w miejscu, które od południa otacza Jezioro Zakonne, a od północy i wschodu Jezioro Cegielniane i z którego wypływa Struga Jarcewska, dawniej zwany Chojnicą, uchodząca do położonego 7 km na północ Jeziora Charzykowskiego¹.

Najstarsze ślady osadnictwa w okolicach miasta pochodzą wprawdzie z młodszej epoki kamienia – neolitu (4200–1700 p.n.e.), lecz do znaczącego jego rozwoju doszło dopiero w okresie kultury łużyckiej (1300–400 p.n.e). W początkach epoki żelaza na terenie późniejszego powiatu chojnickiego osiedlili się ludy kultury pomorskiej, po których pozostały charakterystyczne groby skrzynkowe i osada w Odrach (40 km na północny wschód od Chojnic). Zaznaczające się od końca III w. p.n.e. zmiany klimatyczne, przejawiające się przede wszystkim ochłodzeniem i zwiększeniem opadów, spowodowały trwający blisko trzy stulecia kryzys osadnictwa. Dopiero przybycie w I w. n.e. ze Skandynawii Gotów doprowadziło do ponownego rozwoju osadnictwa w okolicach Chojnic. Najlepiej zachowanym i zbadanym świadectwem pobytu plemion gockich są rozległe cmentarzyska z okresu od I do III w. n.e. w Odrach i w Leśnie (30 km na północ od Chojnic). Pochodzące z tego czasu znaleziska poświadczają kontakty handlowe z obszarem Cesarstwa Rzymskiego (Pawłowo, 4 km na południe od Chojnic)². Zaznaczający się od IV w. n.e. wraz z emigracją Gotów regres osadniczy na Pojezierzu Krajeńskim przerwał dopiero w VII w. napływ ludności słowiańskiej. Dotychczasowe badania archeologiczne nie potwierdziły istnienia we wczesnym średniowieczu osadnictwa na obszarze późniejszego miasta. Z pewnością jednak między połową VII w. a X w. osadnictwo rozwijało się na terenach położonych w sąsiedztwie Chojnic. Na południowo-zachodnim brzegu Jeziora Charzykowskiego 4 km na północny zachód oraz w Obrowie 15 km na południowy wschód od Chojnic archeolodzy odkryli ślady grodów, natomiast na wschodnim brzegu Jeziora Ostrowite (6 km na północny wschód) funkcjonowała od IX do XI w. osada otwarta³.

W ostatniej ćwierci X w. Pomorze Gdańskie zostało podbite przez księcia Mieszka I i włączone do monarchii Piastów. W wyniku podboju część dawnych ośrodków została zniszczona, a część grodów utraciła dotychczasowe znaczenie. W systemie administracji książęcej główną rolę odgrywały grody, w których rezydowali kasztelanowie. Teren późniejszych Chojnic znalazł się między lokalnymi ośrodkami władzy w Szczytnie (24 km na zachód) i Raciążu (obecnie wieś Mrowiniec 14 km na wschód)⁴. Wyniki badań archeologicznych nie potwierdziły hipotezy o istnieniu grodu kasztelańskiego w Chojnicach. W latach 1034–1038 pomorskie plemiona zrzuciły władzę Piastów i dopiero książę Bolesław III Krzywousty ponownie podbił je w latach 1115–1119. W okresie zależności od monarchii piastowskiej na Pomorzu Gdańskim wykształciło się kilka okręgów, którymi zarządzali mianowani przez krakowskich książąt naczelnicy wywodzący się z miejscowego, pomorskiego możnowładztwa. Pod koniec XII w. ziemia chojnicka stanowiła część terytorium lubiszewsko-świeckiego, którym zarządzał namiestnik Grzymisław⁵. Na początku XIII w. obszarem tym zawładnęli książęta gdańscy, którzy dążyli do uniezależnienia się od Polski. Zgodnie z układem zawartym w 1282 r., po śmierci księcia gdańskiego Mściwoja II jego władztwo zostało przejęte przez księcia wielkopolskiego Przemysła II i włączone do odnowionego w 1295 r. Królestwa Polskiego⁶. Kolejna zmiana przynależności Chojnic wiązała się z ekspansją terytorialną zakonu krzyżackiego, który w 1309 r. podbił Pomorze Gdańskie i włączył je w granice swoje państwa w Prusach⁷.

Pierwsza wzmianka źródłowa o Chojnicach pojawia się w dwóch dokumentach z 1275 r., w których jako świadek opisu granic położonego nad Jeziorem Charzykowskim klasztoru augustianów jest wzmiankowany rycerz Myślībór Malowy *de Choynicz*⁸. Bardzo prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że informacja ta odnosiła się do wsi zwanej później Jarcewo, leżącej 6 km na północ od miejsca między Jeziorem Zakonnym a Cegielnianym⁹. Być może przy końcu XIII w. na terenie późniejszego miasta pojawili się pierwsi osadnicy, jednak hipoteza o założeniu w tym czasie przez książąt pomorskich osady na prawie miejskim¹⁰ nie znajduje potwierdzenia w źródłach pisanych i archeologicznych¹¹. Powstanie miasta Chojnice należy wiązać z zapoczątkowaną przez zakon krzyżacki w drugim dziesięcioleciu XIV w. budową władztwa terytorialnego na nowo zdobytych ziemiach. Najważniejszymi elementami tego procesu było stworzenie struktur administracji terytorialnej oraz rozwój osadnictwa. Między rokiem 1312 a 1320 utwo-

rzono zostało komturstwo w Człuchowie, którego granice obejmowały południowo-zachodnią część Pomorza Gdańskiego¹². Ponieważ nie zachował się dokument lokacyjny, nieznane są dokładna data i warunki założenia Chojnic. Z pewnością istniało ono już w 1323 r., gdyż z tego czasu pochodzi zapiska, w której są wymieniani Reinhard, wójt Chojnic oraz dwaj mieszczanie – Friczko i Johannes Saxo¹³. Prawdopodobnie decyzja o lokowaniu miasta zapadła w połowie drugiego dziesięciolecia XIV w., wraz z podjęciem przez zakon krzyżacki planów kolonizacji wiejskiej w bezpośrednim jego sąsiedztwie¹⁴. W tym czasie wielki mistrz zakonu krzyżackiego Karol z Trewiru nadał nowym osadnikom cztery wsie (Kładów [Kladau], Krojanty [Krojanten], Wielki Zbenin [Groß Zbenin] i Mały Zbenin [Klein Zbenin]) położone na północny-wschód od miasta nowym osadnikom z obowiązkiem świadczenia służby rycerskiej¹⁵. W ciągu następujących dwudziestu lat wokół Chojnic ukształtowała się dobrze rozwinięta struktura osadnicza złożona z wsi i dóbr ziemskich obciążonych obowiązkiem służby rycerskiej. W 1323 i 1326 r. komtur z Człuchowa za zgodą wielkiego mistrza wystawił przywileje dla dóbr rycerskich w Moszczenicy (Mosnitz) oraz dla wsi Chojniczki (Klein Konitz) i Nowa Cerkiew (Neukirch). Z lat czterdziestych XIV w. pochodzą przywileje dla dóbr rycerskich Klawkowy (Grunsborg) i Pawłówek (Pagelkau) oraz dla wsi Rychnowy (Richnau) i Brzeźno (Briesen)¹⁶. Na wybór miejsca pod budowę miasta miały również wpływ warunki komunikacyjne. Przez teren położony między jeziorami prowadził trakt łączący Pomorze Gdańskie z Zachodem, który wprawdzie nie miał wielkiego znaczenia dla handlu, ale po przeniesieniu rezydencji wielkiego mistrza do Malborka (1309 r.) zaczął odgrywać podstawową rolę w komunikacji państwa zakonnego z Rzeszą Niemiecką. Przez Chojnice przebiegały także drogi wodące na północ do Gdańska i Słupska oraz na południe w kierunku Tucholi, miały one jednak drugorzędne znaczenie w ruchu handlowym¹⁷.

Na znaczącą rolę Chojnic w zagospodarowaniu słabo zaludnionej południowo-zachodniej rubieży Pomorza Gdańskiego wskazują rozległe posiadłości ziemskie przyznane miastu przez zakon krzyżacki już w momencie lokacji. W 1346 r. wielki mistrz Heinrich Dusemer nadał chojnickim mieszczanom dodatkowo 31 łanów lasu, który rozciągał się na południowy zachód od Jeziora Charzykowskiego¹⁸. W odnowionym przywileju lokacyjnym z 1360 r. wielki mistrz Winrich von Kniprode potwierdził nadanie miastu 125 łanów, z których 25 stanowiło woliznę miejską, natomiast każdy z pozostałych 100 łanów obciążony został czynszem w postaci jednej gęsi oraz 10 korców zboża¹⁹. Właściciele parcel na terenie miasta byli zobowiązani do płacenia tylko niewielkiego czynszu rekognicyjnego w wysokości 6 denarów. Poza czynszem gruntowym gmina powinna każdego roku płacić komturowi w Człuchowie 30 grzywnien oraz uiszczać opłatę w wysokości 12 funtów pieprzu i 4 beczek łoju za korzystanie z urzędzeń targowych na rynku. Wielki mistrz zezwolił mieszczanom także na połów ryb w dwóch jeziorach (Zielone i Jeleńcz), położonych w głębi Borów Tucholskich (17 km na północ od miasta) oraz nadał im w wieczyste posiadanie dwa młyny wodne. Do rozwoju młynarstwa miejskiego przyczynił się z pewnością także przywilej wielkiego mistrza z 1377 r., który przyznał mieszczanom prawo budowy dwóch wiatraków w obrębie wolizny miejskiej. Nadania młynów należy uznać za wyjątkowe w skali całego państwa zakonnego, gdyż zakon krzyżacki rzadko odstępował swoim poddanym uprawnienia wynikające z regale młyńskiego²⁰.

W przywileju z 1360 r. wielki mistrz potwierdził nadanie miastu prawa chełmińskiego, które określało zasady prawno-ustrojowe i organizację władz miejskich²¹. W początkowej fazie rozwoju miasta władza sądowa i administracyjna należała do mianowanego przez władcę terytorialnego dziedzicznego sołtysa, wzmiankowanego w 1323 i 1326 r. Zapis w przywileju lokacyjnym, przekazujący miastu 1/3 dochodów z kar z sądownictwa niższego wskazuje, że z pewnością przed 1360 r. rada miejska zdołała przejąć jego kompetencje. Być może nastąpiło to już przed 1346 r. – przemawia za tym obecność w przywileju nadającym miastu las wzmiankowany tylko chojnickim mieszczanom²². Rada pełniła funkcję najważniejszego organu administracji miejskiej. Burmistrz jako przewodniczący kolegium rajców jest po raz pierwszy wymieniony w 1366 r. Według informacji z lat trzydziestych i czterdziestych XV w. rada początkowo składała się z burmistrza, kompana burmistrza, kamlarza i kompana kamlarza oraz czterech rajców. Do jej kompetencji należało m.in. zarządzanie majątkiem gminy, reprezentowanie jej wobec władcy terytorialnego oraz zapewnienie w mieście porządku i bezpieczeństwa. Za zgodą władcy terytorialnego rada mogła też stanowić statuty (wilkierze) regulujące organizację życia miejskiego²³. Drugim organem samorzą-

dowym była ława sądowa, po raz pierwszy wzmiankowana w 1448 r., której przewodniczył sędzia wybierany z grona rady. Z postanowień przywileju lokacyjnego wynika, że kompetencje sądu miejskiego obejmowały jedynie tzw. sądownictwo niższe. Natomiast sprawy karne sądził komtur człuchowski. Mieszczanie posiadali prawo wyboru burmistrza, rajców i ławników, jednak ich propozycje wymagały zatwierdzenia przez zakon krzyżacki. W podejmowaniu decyzji dotyczących ogółu mieszkańców udział mieli przedstawiciele czterech najważniejszych cechów (sukienników, kowali, rzeźników, piekarzy), którzy tworzyli kolegium określane jako „vierwerken“. O dużym znaczeniu Chojnic jako najważniejszego miasta komturstwa człuchowskiego, świadczy fakt, że w 1360 r. wielki mistrz ustanowił w nim sąd ziemski dla rycerstwa. W I połowie XV w. odbywały się tu także lokalne zjazdy rycerstwa²⁴. Po włączeniu Chojnic do Królestwa Polskiego zachowane zostały podstawowe elementy ustroju miejskiego. Przywileje królów polskich zwiększyły kompetencje organów samorządu komunalnego. Na podstawie przywileju króla Kazimierza Jagiellończyka dla miast pruskich z 1454 r. rada miejska uzyskała prawo do stanowienia wilkierzy. Natomiast przywilej króla Zygmunta III Wazy z 1593 r. zwiększył uprawnienia sądowe rady na terenie miasta i jego posiadłości ziemskich. W okresie od XVI do XVIII w. rada składała się najczęściej z 9 lub 10 rajców, których wybierano spośród najbogatszych mieszczan, głównie kupców i osób posiadających wykształcenie akademickie. Od 1555 r. dostęp do rady zastrzeżony był w zasadzie dla protestantów. Na czele rady stał burmistrz prezydujący, który miał do pomocy dwóch zastępców, wiceprezydenta i trzeciego burmistrza (od 1629 r.). Do obowiązków drugiego burmistrza należał m.in. zarząd lasem miejskim, natomiast trzeci burmistrz sprawował opiekę nad szkołą oraz przewodniczył sądowi pupilarnemu²⁵. Poszczególnymi działami życia miejskiego kierowali urzędnicy powoływani z grona rajców. Wyboru nowych rajców oraz przydziału urzędów radzieckich dokonywano każdego roku na posiedzeniu wyborczym zwanym kierą. Podejmowane na nim decyzje wymagały jednak zatwierdzenia przez starostę człuchowskiego, który reprezentował wobec miasta władzę królewską²⁶. Podobnie jak w średniowieczu nadzór nad finansami miejskimi sprawowali kamlarz i jego kompan. Pobieraniem podatku od sprzedaży napojów alkoholowych (akcyza) i dochodów z miejskich młynów zajmował się rajca akcyzowy i młynny (Akzise- Mühlen Herr). Odrębne urzędy rady nadzorowały posiadłości ziemskie (Korn und Feld Herr), miejski las (Wald-Herr) oraz sprawy budownictwa miejskiego (Bauherr). Do urzędów związanych z działalnością gospodarczą rady miejskiej zaliczał się także urząd zarządzający wozownią i cegielnią (Podwoden und Ziegelscheune Inspektion). Nad przestrzeganiem przepisów przeciwpożarowych czuwał rajca pożarowy, który sprawował także nadzór nad stróżami nocnymi. Jeden z rajców pełnił obowiązki sędziego i przewodniczył ławie sądowej. Z kolegium radzieckiego wybierano także urzędników nadzorujących kościoły protestanckie (Kirchen Direktion) oraz miejskie szkoły (Protoscholar i Scholarcha). Dla usprawnienia realizacji przez radę funkcji sądowych w I połowie XVIII w. ustanowiono dwa nowe urzędy sądowe, sąd pupilarny (1727), który zajmował się podziałami majątkowymi i sprawował opiekę nad majątkiem nieletnich, oraz sąd wetowy (1744) powołany do rozpatrywania spraw dotyczących wykroczeń przeciw postanowieniom wilkierzy. Rajców wykonujących funkcje administracyjne wspierało kilkunastoosobowe grono zatrudnianych przez radę sług. Wśród nich najważniejszą pozycję zajmował notariusz miejski, od którego wymagano wykształcenia akademickiego oraz znajomości prawa chełmińskiego i trzech języków, łaciny, niemieckiego i polskiego²⁷.

Ława sądowa składała się z sędziego oraz 11 ławników, wybieranych dożywotnio najczęściej spośród rzemieślników. Podobnie jak i w innych miastach Prus Królewskich, w II połowie XVI w. powstał w Chojnicach nowy organ samorządu komunalnego – tzw. Trzeci Ordnyk, który reprezentował ogół obywateli i miał prawo do kontrolowania finansów miejskich oraz współdecydowania z radą o najważniejszych sprawach miasta. Spośród członków Trzeciego Ordnyku powoływano trzech przedstawicieli do sądu wetowego oraz członków urzędu zajmującego się opieką nad ubogimi (od 1755 r.)²⁸.

Po hufce wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego zostały rozbite przez wojska polsko-litewskie 15 VII 1410 r. pod Grunwaldem, mieszkańcy Chojnic w przeciwieństwie do większości miast państwa zakonnego nie uznali władzy króla polskiego. Miasto oraz pobliski zamek w Człuchowie odgrywały bardzo istotną rolę jako stacje etapowe dla zaciężnych przybywających z Rzeszy Niemieckiej na pomoc Zakonowi w Prusach²⁹. Wojny zakonu krzyżackiego z Polską i Litwą w drugim i trzecim dziesięcioleciu XV w. toczyły się głównie na terytoriach położonych na prawym brzegu Wisły. Dopiero w czasie wojny z lat 1431–1435 Chojnice były ważnym punktem obronnym na drodze z Nowej Marchii i Wielkopolski do państwa zakonnego. W lipcu i sierpniu 1433 r. miasto bezskutecznie oblegały wojska polskie wspierane przez oddziały husytów³⁰.

W państwie zakonu krzyżackiego w Prusach małe miasta do początku XV w. nie uczestniczyły aktywnie w życiu politycznym. Na zjazdy z wielkim mistrzem byli zapraszani jedynie przedstawiciele wielkich miast oraz rycerstwa. Dopiero przegrana wojna z Polską i Litwą (1409–1411 r.) oraz narastający w pierwszej połowie XV kryzys struktur władzy terytorialnej spowodowały wzrost aktywności politycznej małych miast. Przedstawiciele Chojnic uczestniczyli tylko w czterech zjazdach. Miasto to wystąpiło również w roli gwaranta traktatu pokojowego zawartego między zakonem krzyżackim a Polską i Litwą w 1422 r. W konflikcie politycznym między zakonem krzyżackim ze stanami pruskimi rada Chojnic wyraźnie opowiedziała się po stronie władcy terytorialnego. Wprawdzie pieczęć miejska została w 1440 r.

przywieszona do dokumentu założycielskiego Związku Pruskiego, jednak już w 1446 r. rada chojniczanie poparła wielkiego mistrza. W 1450 r. chojnicka rada wspólnie z radami Nowego Miasta Torunia i Malborka wystąpiła ze Związku Pruskiego³¹. Wybuch 6 lutego 1454 r. powstania stanów pruskich przeciw zakonowi krzyżackiemu spowodował zmianę stanowiska politycznego mieszczan chojnickich, którzy 15 lutego obalili radę, a nowe władze wypowiedziały posłuszeństwo komturowi człuchowskiemu. Miasto pozbawione pomocy militarnej ze strony Związku Pruskiego nie było jednak w stanie przeciwstawić się atakowi zaciężnych przybyłych z Rzeszy Niemieckiej. Od końca marca 1454 r. Chojnice stały się najważniejszym punktem obronnym Zakonu na Pomorzu Gdańskim³². Wojska polskie i oddziały Związku Pruskiego od kwietnia 1454 r. bezskutecznie oblegały miasto. Istotny wpływ na dalszy przebieg wojny wywarła klęska, jaką w 18 września 1454 r. w bitwie pod Chojnicami poniosły wojska króla polskiego i Związku Pruskiego³³. Przez kolejnych 12 lat faktyczną władzę nad miastem sprawował Kacper Nostyc, dowódca oddziału wojsk zaciężnych pozostających na służbie wielkiego mistrza. Dopiero oblężenie rozpoczęte przez wojska polskie w lipcu 1466 r., w czasie którego została znacznie zniszczona zabudowa miasta, zmusiło zaciężnych do kapitulacji w dniu 28 września. Długoletnią wojnę zakończył II Pokój Toruński zawarty 19 października 1466 r., na mocy którego Pomorze Gdańskie włączone zostało do Królestwa Polskiego jako Prusy Królewskie³⁴.

W nowej strukturze politycznej i ustrojowo-terytorialnej dawne komturstwo człuchowskie, na terenie którego leżały Chojnice zostało przekształcone w powiat. Na zamku w Człuchowie rezydował starosta, który zarządzał dobrami królewskimi oraz reprezentował władzę królewską wobec mieszczan i ludności wiejskiej. Centrum polityczne powiatu człuchowskiego stanowiły jednak Chojnice. W tamtejszym ratuszu odbywały się zjazdy szlachty z powiatu oraz posiedzenia sądu ziemskiego dla szlachty³⁵. Rada Chojnic wysyłała swoich delegatów również na zjazdy sejmiku generalnego Prus Królewskich. Odgrywała także aktywną rolę w utworzonym w 1662 r. związku małych miast, który miał bronić ich interesów przed szlachtą i nadużyciami urzędników królewskich. Chojnice reprezentowały w tym związku również okoliczne mniejsze miasta: Biały Bór, Człuchowa, Czarne, Debrzno i Tucholę³⁶.

Po zakończeniu ostatniego konfliktu wojennego między Polską a zakonem krzyżackim w 1525 r. rozpoczął się dla Prus Królewskich okres trwającego ponad sto lat pokoju, który przerwany został w I połowie XVII w. przez wojny ze Szwecją. W czasie pierwszego najazdu Szwedów na Pomorze Gdańskie, w latach 1626–1629 Chojnice pozostawały na uboczu działań wojennych. Dotkliwie Natomiast odczuły skutki wojny z lat 1655–1660. We wrześniu 1655 r. miasto zostało zdobyte przez armię króla Karola X Gustawa. W czasie walk spalono przedmieścia, a mieszczanie zostali zmuszeni do wypłacenia kontrybucji i przyjęcia na kwaterek żołnierzy szwedzkich. Wojska polskie od kwietnia 1656 r. podejmowały próby odzyskania miasta, które zakończyły się powodzeniem dopiero w wrześniu 1656 r., a do tego czasu przedmieścia ponownie zostały zdewastowane. W styczniu 1657 r. armia szwedzka po trwającym trzy dni oblężeniu ponownie wkroczyła do Chojnic. W trakcie walk dotkliwie ucierpiała zabudowa miejska, a zniszczeń dopełniły zaraza oraz wielki pożar, który spustoszył miasto w grudniu 1657 r. Jesienią tegoż roku Szwedzi wycofali się z większości małych miast Pomorza Gdańskiego, jednak jeszcze w lutym 1659 r. oddziały szwedzkie ponownie splądrowały Chojnice. Pokój w Oliwie zawarty w 1660 r. zakończył wojnę, lecz jej skutki na kilkadziesiąt lat zahamowały rozwój miasta. W wyniku działań wojennych zniszczona została zabudowa, znacznie spadło zaludnienie, a skarb miejski zadłużony był na 80 tys. florenów. Kolejne zniszczenia i biedę przyniosła miastu wojna północna (1701–1721). Chojnice zmuszone były do kwatowania żołnierzy i wypłaty kontrybucji na rzecz wojsk saskich, szwedzkich i rosyjskich. Szczególnie dotkliwe szkody spowodowały wojska cara Piotra I. w 1706 r. Straty poniesione przez miasto w czasie wojny burmistrz Isak Gottfried Goedtke ocenił na 200 000 florenów. Kryzys gospodarczy miasta pogłębił się czasie wojny siedmioletniej (1756–1763), gdy marszerujące do Brandenburgii przez Prusy Królewskie wojska rosyjskie zmuszały mieszczan do kwatunku żołnierzy i dostarczania prowiantu³⁷.

Plan Chojnic przedstawia typowy dla małych miast w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach regularny układ w kształcie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 300x300 m z centralnie usytuowanym rynkiem. Nieregularny przebieg granicy miasta w południowo-wschodnim odcinku uwarunkowany był ukształtowaniem terenu. W grupie małych miast pruskich o przeciętnej powierzchni wynoszącej około 6,5 ha Chojnice zajmujące blisko 9 ha zliczały się do ośrodków największych. Wokół rynku o wymiarach 70 x 80 m początkowo wytyczono dwa pasy bloków działek mieszczkańskich. Blok znajdujący się między murami miejskimi a wschodnim blokiem przyrynkowym przeznaczono na budowę kościoła parafialnego. Szybki rozwój miasta sprawił, że w drugiej połowie XIV w. powiększono jego obszar o teren położony nad Jeziorem Cegielnianym³⁸. Nowa dzielnica nosiła nazwę „Nowe Miasto“. Prawdopodobnie początkowo przestrzeń miejską podzielono na 180 działek, natomiast po poszerzeniu miasta powstało dodatkowo około 70 nowych parcel. Najstarsze informacje o liczbie domów i parcel pochodzą dopiero z XVI w. W lustracji z 1565 r. wymieniono 250 domów w obrębie murów miejskich. Natomiast opis miasta z 1570 r. informuje o 223 domach, z tego 39 znajdowały się przy rynku, 149 przy ulicach oraz 52 domy w Nowym Mieście³⁹. W następnych latach w wyniku pożarów i zniszczeń wojennych liczba domów się zmniejszała. W opisie miasta z 1749 r. wymieniono

263 parcele, w tym aż 121 niezabudowanych. Spis z 1772 r. wykazał tylko 136 domów w obrębie murów miejskich⁴⁰.

Z narożników rynku wychodziły cztery ulice, z których trzy prowadziły do bram miejskich. Największe znaczenie komunikacyjne miał trakt wschód-zachód, wiodący od Bramy Gdańskiej do Bramy Człuchowskiej, na którym koncentrował się ruch tranzytowy. Przed Bramą Gdańską zbiegały się drogi prowadzące z południa (z Tucholi) oraz szlak północny z Malborka i Gdańska. Za Bramą Człuchowską ciągnęła się droga na zachód do Człuchowa. Przez Bramę Młyńską przepływał głównie ruch lokalny, gdyż za nią rozciągała się wieś miejska oraz przedmieście młyńskie, przez które prowadziła droga w kierunku miejskich posiadłości ziemskich i lasu miejskiego. Po założeniu na przedmieściu południowym klasztoru augustianów w murach miejskich urządzono dodatkowe przejście tzw. Furtę Mniszą przeznaczoną dla ruchu pieszego⁴¹. Prawdopodobnie podobna furta zwana „Paulscher Tor” znajdowała się także w północnym odcinku murów miejskich, u wylotu ulicy Paulschergasse⁴².

Chojnice położone kilkanaście kilometrów od granicy z Polską odgrywały istotną rolę w systemie obronnym państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, z tego też względu wkrótce po założeniu miasta rozpoczęto budowę systemu obronnego. Jan Długosz w swoim dziele „Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego” nazwał Chojnice „kluczem i bramą Pomorza”. Z 1365 r. pochodzi pierwsza wzmianka o murach obronnych i fosie od strony południowej. Mające trzy bramy mury miejskie wznosiły 23 baszty, a od strony zachodniej i południowej dwiema fosami i wałem ziemnym. Od północy i wschodu dostęp do miasta utrudniały naturalne przeszkody – jeziora i bagna⁴³.

Na rynku znajdował się ratusz oraz ławy rzeźnicze (jarki) i budy kramarskie. Po przebudowie średniowiecznego ratusza na kościół protestancki (1623) rada miasta wzniosła na rynku nowy budynek dla potrzeb administracji miejskiej. Zgodnie z postanowieniami przywileju z 1360 r. zakon krzyżacki posiadał w Chojnicach swój dwór, położony był za domem plebana, na terenie Nowego Miasta. Nie pełnił funkcji rezydencjonalnej, jedynie okazjonalnie przebywał w nim komtur z Człuchowa w czasie odbywania sądów ziemskich lub przyjmowania czynszu od rady, a przejazdem zatrzymywali się także inni urzędnicy i słudzy zakonu krzyżackiego. Na utrzymanie dworu przeznaczano płacone przez miasto w zbożu i mięsie czynsze za korzystanie z młynów. W 1446 r. wielki mistrz Konrad von Erlichshausen przekazał dwór miastu w wieczyste posiadania⁴⁴.

Już w średniowieczu przed bramami miejskimi zaczęły rozwijać się przedmieścia, początkowo pełniące głównie funkcje zaplecza gospodarczego. Od strony zachodniej rozciągało się Przedmieście Człuchowskie, na którym w XV w. wzmiankowane są ogrody i słodownia⁴⁵. Na zachód od Bramy Człuchowskiej i Młyńskiej znajdowała się wieś miejska, która posiadała własnego sołtysa. Prawdopodobnie do niej odnosi się wzmiankowana w latach siedemdziesiątych XV w. nazwa Długa Wieś. Pozostałością układu przestrzennego dawnej wsi miejskiej jest widoczny jeszcze na planach z początku XIX w. szeroki trakt biegnący z południa na północ przed Bramą Człuchowską. Wsie miejskie powstałe na terytorium ziemskim małych miast tworzyły razem z miastem jednolity obszar sądowno-administracyjny i jedną parafię. Mieszkańcy tych wsi pod względem prawnym byli więc mieszczanami, a w sensie ekonomicznym chłopami⁴⁶. Na przedmieściach i na terenie pól miejskich znajdowały się urzędnictwa przemysłowe mające istotne znaczenie dla gospodarki miejskiej. Za Bramą Młyńską, nad potokiem Strugą Jarcewską funkcjonował młyn, wzmiankowany w przywileju z 1360 r. Drugi młyn działał na północ od miasta na terenie posiadłości rycerskiej Dunkerhausen. W 1377 r. wielki mistrz zezwolił Chojnicom na wybudowanie dwóch wiatraków napędzających młyny na terenie miejskich pól⁴⁷. Według opisu z 1749 r. na Przedmieściu Człuchowskim i Młyńskim oprócz wzmiankowanego już młyna znajdowało się kilkanaście budynków mieszkalnych, karczma, 3 gorzelnie, 5 słodowni oraz 28 zagród chłopskich⁴⁸. Mniejsze znaczenie gospodarcze miało północne przedmieście, na którym urządzono miejską cegielnię. W znacznym oddaleniu od miasta, w pobliżu południowego brzegu Jeziora Charzykowskiego nad Strugą Jarcewską wybudowano folusz, z którego korzystali sukiennicy z Chojnic⁴⁹. Na przedmieściu południowym przed Bramą Gdańską w XV w. były słodownie, zabudowa gospodarcza oraz ogrody⁵⁰. Dopiero w okresie nowożytnym wyraźnie wzrosła mieszkalna funkcja przedmieść, o ile w 1570 r. na ich terenie wzmiankowane są tylko 4 domy, to spisie z 1749 r. wymienione zostały już 73 domy przedmiejskie⁵¹.

Jedynym wskaźnikiem, który umożliwia szacunek liczby mieszkańców Chojnic w średniowieczu jest liczba domów. Zakładając, że w przeciętnej wielkości gospodarstwie domowym żyło od 4 do 5 osób, można przypuszczać, że na początku XV w. miasto liczyło około 1000 mieszkańców. Prawdopodobnie, zgodnie z ogólną tendencją rozwoju demograficznego w Prusach, zaludnienie miasta zmniejszyło się w pierwszej połowie XV i w czasie wojny trzynastoletniej (1454–1466). Okres pomyślnego rozwoju demograficznego rozpoczął się od II połowy XV w. i trwał do początku XVII w. Na podstawie danych zawartych w opisach miasta z 1565 r. i 1570 r. jego zaludnienie można szacować na około 1550 mieszkańców⁵². W XVII w. w wyniku zniszczeń spowodowanych w czasie najazdu szwedzkiego oraz zarazy z grudnia 1657 r. liczba ludności spadła o około 1/3. W 1662 r. w Chojnicach mieszkało blisko 1100 osób. Do kolejnego spadku zaludnienia przyczyniły się zarazy z 1705 i 1711 r. Stopniowa poprawa stanu demograficznego miasta zaznaczyła się dopiero od połowy XVIII w. – w 1749 r. w Chojnicach mieszkało około 1250 osób, a w 1772 r. 1588. W ciągu XVII i XVIII w.

nastąpiła bardzo wyraźna zmiana proporcji w liczebności mieszkańców miasta i przedmieść. W 1662 r. poza murami miejskimi żyło około 260 osób, w 1749 i 1772 r. było to odpowiednio 438 i 498 osób. Niezależnie od wahań demograficznych Chojnice były w średniowieczu i w czasach nowożytnych drugim po Gdańsku pod względem liczby mieszkańców miastem Pomorza Gdańskiego⁵³.

Po przyjęciu reformacji w 1555 r. zdecydowaną większość chojnickich mieszczan stanowili ewangelicy, o ich przewadze świadczą m.in. przyznawanie w latach 1661–1772 prawa miejskiego 33 osobom wyznania katolickiego. Większy udział katolików zaznaczał się wśród uboższych mieszkańców nie posiadających prawa miejskiego⁵⁴. Uprzywilejowaną grupą byli obywatele, a więc osoby posiadające pełne prawo miejskie. Wyróżniano jeszcze tzw. duże obywatelstwo, z którym łączyło się prawo do warzenia piwa. Według spisu z 1772 r. w Chojnicach mieszkało 129 obywateli, w tym 62 posiadało duże obywatelstwo. Szacuje się, że obywatele stanowili około 1/3 liczby mieszkańców. W XVII i XVIII w. ukształtowało się w Chojnicach wyraźne zróżnicowanie socjotopograficzne. Obywatele mieszkali głównie w domach położonych w obrębie murów miejskich. Natomiast uboższa ludność bez prawa miejskiego żyła w wynajmowanych nieruchomościach na przedmieściach⁵⁵. W latach 1550–1770 do księgi obywatelskiej wpisano nazwiska 2070 osób, blisko połowa z nich pochodziła z Chojnic i z najbliższej okolicy. Z Gdańska i z małych miast Prus Królewskich wywodziło się około 11% obywateli, natomiast z Pomorza około 9%, Prus Książęcych i Brandenburgii po około 5%. Stosunkowo niewielu nowych mieszczan (3%) przybywało do Chojnic z Korony Polskiej. Wśród obywateli dominowała ludność niemiecka, w języku niemieckim prowadzono księgi miejskie oraz składano przysięgę obywatelską⁵⁶.

Największe znaczenie w gospodarce Chojnic w średniowieczu i w czasach nowożytnych miało rzemiosło, z którego utrzymywało się około 2/3 liczby mieszkańców. Dominującą rolę produkcji rzemieślniczej potwierdzają wykazy mieszkańców oraz analiza społeczno-zawodowa osób przyjętych do prawa miejskiego w XVII i XVIII w., rzemieślnicy stanowili wśród nich 86%, a przedstawiciele zawodów związanych z handlem tylko 4,3%. W konsekwencji Chojnice były największym ośrodkiem produkcji rzemieślniczej wśród małych miast Pomorza Gdańskiego Chojnice. Spis z 1570 r. wymienia 152 właścicieli warsztatów. Przypuszcza się jednak, że apogeum koniunktury rzemiosła chojnickiego przypada na lata 30-te i 40-te XVII w. Po zniszczeniach spowodowanych przez wojny z połowy XVII i początku XVIII w. spadła także liczba rzemieślników. W 1662 r. mieszkało w Chojnicach 111, w 1749 r. 115, a w 1772 r. 129 mistrzów cechowych⁵⁷. W średniowieczu wzmiankowanymi są przedstawiciele kilku zawodów: sukiennicy, piekarze, rzeźnicy, krawcy, piwowarzy, płóciennicy, szewcy, kowale, ślusarze, rymarze, nożownicy, płatnerze⁵⁸. W okresie nowożytnym liczba specjalności zawodowych znacznie wzrosła – spis z 1570 r. wymienia 19 zawodów, a w źródłach z XVII i XVIII w. pojawiają się przedstawiciele ponad 30 profesji rzemieślniczych⁵⁹. Od średniowiecza najlepiej rozwiniętą gałęzią rzemiosła była produkcja sukna. W 1348 i 1380 r. sukiennicy otrzymali od komtura z Człuchowa przywileje zezwalające na wzniesienie foluszy nad Jezioro Charzykowskim. Dwa folusze wzmiankowane są także w czasach nowożytnych⁶⁰. Ramy sukiennicze znajdowały się natomiast na Przedmieściu Gdańskim. W Chojnicach wyrabiano z miejscowego surowca szare sukno o stosunkowo niskiej jakości, przeznaczone głównie dla ludności wiejskiej i uboższych mieszkańców miast. W XVI i XVII w. sukiennicy stanowili blisko 1/3 liczby wszystkich rzemieślników, w spisie z 1570 i 1662 r. wymieniono odpowiednio 55 i 31 mistrzów cechowych tej specjalności⁶¹. W XVIII w. zaznacza się wyraźny spadek produkcji sukna w Chojnicach, o czym świadczą także malejąca liczba mistrzów cechowych (10 w 1749 r. i 8 w 1772 r.), nadal jednak sukiennictwo i handel sukrem uważane były za główny dział gospodarki miejskiej⁶². Do najliczniejszych cechów w XVI w. zaliczali się płóciennicy (16 mistrzów cechowych w 1570 r.). Jednak już w II połowie XVII znaczenie produkcji płótna znacznie zmalało, w spisie z 1662 r. pojawia się tylko trzech, a w 1749 r. dwóch płócienników. W całej epoce nowożytności były reprezentowane w Chojnicach rzemiosła związane z produkcją odzieży, w tym w szczególności krawcy i szewcy. Zaznaczającemu się w XVIII w. regresowi w produkcji tekstyliów towarzyszył wzrost znaczenia rzemiosł spożywczych, wśród których szczególnie ważną rolę odgrywały piekarnictwo i browarnictwo⁶³. Piwo produkowane w Chojnicach przeznaczone było głównie na potrzeby miejscowe. Mogli je warzyć wszyscy właściciele nieruchomości, z prawa tego wykluczeni byli jednak mieszkańcy przedmieść. Od II połowy XVII w. stopniowo rosło znaczenie produkcji wódki, w następnym stuleciu dochody obywateli z gorzelnictwa przewyższały dochody z produkcji piwa. Ze względów bezpieczeństwa (groźba wybuchu pożaru) rada miejska nakazała w 1696 r. przeniesienie gorzelnicy z działek w obrębie murów miejskich na Przedmieście Człuchowskie⁶⁴.

Chojnice nie odgrywały większego znaczenia w handlu dalekosiężnym, gdyż miasto położone było na uboczu głównych szlaków handlowych i w średniowieczu jedynie sporadycznie zatrzymywali się w nim kupcy podróżujący z Wielkopolski do Gdańska⁶⁵. Znaczenie handlowe Chojnic ograniczało się głównie do mającego lokalny zasięg handlu detalicznego żywnością i produktami miejscowego rzemiosła. Szacuje się, że mieszkańcy zajmujący się handlem stanowili około 3% ludności. W latach 1550–1770 do prawa miejskiego przyjęto 37 kupców i 21 przedstawicieli zawodów związanych z handlem detalicznym (aptekarzy, kramarzy, przekupniów), co stanowiło 3% liczby wszystkich wpisanych w tym czasie do księgi obywatelskiej.

Handel detaliczny koncentrował się na rynku w budach położonych przy ratuszu. Podstawową formą kontaktów handlowych z okoliczną ludnością wiejską były targi tygodniowe⁶⁶.

Kupcy obcy przybywali do Chojnic w większej liczbie kilka razy w roku na jarmarki. Pierwsza informacja o jarmarku pochodzi z 1420 r.. W 1472 r. prawo organizacji drugiego jarmarku nadał miastu król Kazimierz Jagiellończyk. W XVII wieku odbywały się w Chojnicach jeden jarmark letni (24 VI) oraz dwa jarmarki jesienne (29 IX i 28 X)⁶⁷. Poza tym organizowano jeszcze jarmarki specjalistyczne, na których handlowano sukniem, wełną i płótnem (dwa razy w ciągu roku), a także periodyczne targi umożliwiające zapotrzebowanie miasta w podstawowe artykuły żywnościowe (mąkę, zboże, mięso). W XVII w. Chojnice stały się jednym z ważniejszych centrów skupu zboża w południowej części Pomorza Gdańskiego. Kupcy zajmowali się także handlem sprzedawaniem miejscowego sukna, który wywozili do Gdańska i Grudziądza⁶⁸.

W porównaniu do innych małych miast Prus Królewskich rolnictwo odgrywało stosunkowo niewielką rolę w życiu gospodarczym Chojnic. W XVI i XVII w. rolnictwem zajmowało się około 8% mieszkańców. Proces agraryzacji silniej zaznaczył się w czasie kryzysu produkcji rzemieślniczej w I połowie XVIII w., udział ludność rolniczej wzrósł wtedy do 12%. Większość gruntów znajdujących się na obszarze rozległego patrymonium ziemskiego (ok. 2130 ha) użytkowali chłopci, którzy mieszkali m.in. we wsi miejskiej położonej przed bramą Człuchowską. Część gruntów miejskich zajmowały dwa folwarki Igły i Pomoc (Giegel, Hilfe) należące do rady miejskiej. Na obszarze patrymonium miejskiego znajdowały się także pastwiska, na których wypasano konie, bydło, owce i świnie należące do mieszczan. Według danych na rok 1772 mieszkańcy Chojnic hodowali 153 konie, 242 sztuki bydła oraz 591 sztuk owiec. Rada miejska czerpała dochody między innymi z wydzierżawiania trzech młynów, dwóch wiatraków, cegielni i wapiennika⁶⁹.

W średniowieczu struktury kościelne południowo-zachodniej części Pomorza Gdańskiego wchodziły w skład archidjakoństwa pomorskiego, który podlegał arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu. Na mocy decyzji arcybiskupa Jana Łaskiego w 1512 r. archidjakoństwo pomorskie zostało włączone do archidjakoństwa kamieńskiego. Parafia w Chojnicach powstała prawdopodobnie już w momencie lokacji miasta, jednak po raz pierwszy jest wzmiankowana w przywileju z 1360 r., w którym zakon krzyżacki uposażył urząd plebana 6 łanami ziemi. Pierwsza wzmianka o kościele parafialnym, noszącym wezwanie św. Jana Chrzciciela pochodzi z 1365 r. Między kościołem a murami miejskimi znajdowała się dom plebana. Prawo patronatu nad parafią miejską należało do wielkiego mistrza, który urząd plebana powierzał najczęściej braciom-kapłanom z zakonu krzyżackiego. Po 1466 r. prawo do prezentacji kandydata na urząd plebana przejął król Polski. Chojnicki pleban od końca XIV w. pełnił jednocześnie godność dziekana, któremu podlegało 19 okolicznych parafii wiejskich⁷⁰. Chojnice należały do nielicznych małych miast pruskich, które już w średniowieczu posiadały rozbudowaną topografię sakralną. W 1356 r. wielki mistrz Winrych von Kniprode nadał zakonowi augustianów część wyspy położonej na południe od murów miejskich oraz zezwolił na budowę budynków klasztornych i kościoła pod wezwaniem św. Krzyża. Mnisi otrzymali także prawo do zbierania jałmużny na terenie miasta⁷¹. Na przełomie XV i XVI w. klasztor chojnicki, podobnie jak i konwenty innych zakonów żebraczych w miastach pruskich, przeżywał głęboki kryzys, malała liczba zakonników i wpływy wśród mieszczan. W 1518 r. ostatni zakonnik opuścił Chojnice, a w 1534 r. zrujnowane zabudowania klasztorne przejęła rada miejska i nakazała ich rozbiórkę na materiał budowlany. W 1624 r. augustianie na mocy wyroku królewskiego podjęli próbę odbudowy swojego konwentu w Chojnicach, jednak pożar w 1655 r. przerwał realizację tych planów. Po zakończeniu wojny polsko-szwedzkiej (1660 r.) zakonnicy powrócili do miasta i odbudowali kościół oraz zabudowania klasztorne⁷².

Poza murami miejskimi powstały w średniowieczu dwa szpitale. Na przedmieściu gdańskim, przy głównej drodze prowadzącej do miasta od strony południowej wzniesiono kaplicę i szpital pod pod wezwaniem św. Jerzego, w którym schronienie znajdowali chorzy na trąd. Początkowo prawem patronatu nad wzmiankowaną po raz pierwszy w 1384 r. kaplicą sprawował zakon krzyżacki, w ciągu XV w. rada miejska przejęła zarządek majątkiem szpitala. Po wygaśnięciu w XV w. trądu w Prusach szpital pełnił funkcję przytułku dla biednych. W 1619 r. przebywało w nim siedmiu, a w 1653 r. jedenastu pensjonariuszy⁷³. W II połowie XIV w. zakon krzyżacki założył na przedmieściu zachodnim przy drodze prowadzącej do Człuchowa szpital pod wezwaniem Ducha Św. W 1555 r. oba szpitale przejęła gmina protestancka. Przytułek św. Jerzego odzyskali w 1618 r. katolicy, jednak kres jego istnieniu przyniósł pożar w 1656 r.⁷⁴

W ciągu drugiej ćwierci XVI w. coraz większe wpływy w Chojnicach zaczęły zyskiwać nauki głoszone przez Marcina Lutera. Nowinki religijne docierały do miasta za pośrednictwem wędrownych kaznodziejów oraz młodzieży studiującej na uniwersytetach w Niemczech. Reformacji sprzyjała także rada miejska z burmistrzem Michaeliem Jöde na czele. W 1555 r. przywilej króla Zygmunta Augusta nadający miastu wolność religijną umożliwił przejście przez luteran kościoła parafialnego oraz kaplic szpitalnych. Większość mieszczan zmieniła wyznanie na luterzańskie, a wpływy katolicyzmu uległy znacznemu ograniczeniu⁷⁵. Po puszczaniu kościoła św. Jana Chrzciciela pleban katolicki odprawiał msze święte w wiejskim kościele w Powalkach (10 km na północny wschód od Chojnic), który położony był na terenie parafii chojnickiej. Przy końcu XVI w. arcybiskupi gnieźnieńscy oraz plebani chojnicki rozpoczęli przed sądem królewskim starania o odzyskanie kościołów

i dóbr przejętych przez protestantów. Na mocy wyroku sądowego z 1613 r. oraz ugody zawartej między radą miejską a plebanem Janem Gleissen Doregowskim w 1616 r. luteranie zwrócili katolikom kościół parafialny, szkołę oraz kaplicę i szpital św. Jerzego, w ich posiadaniu pozostał natomiast szpital i kaplica Ducha Św. W 1620 r. rada miejska zezwoliła na odprawianie nabożeństw protestanckich na górnym piętrze ratusza, a w 1623 r. cały budynek ratuszowy przebudowany został na kościół św. Trójcy⁷⁶.

Po odzyskaniu kościoła parafialnego chojnicki pleban uzyskał w działalności duszpasterskiej wsparcie ze strony zakonu jezuitów. Pierwsi jezuiti przybyli do Chojnic w 1620 r. Dzięki nadaniu duchowieństwa katolickiego oraz polskiej szlachty zakonnicy wybudowali w sąsiedztwie kościoła parafialnego własną rezydencję, w której urządzono również szkołę. W 1664 r. wzniesiono pierwszy drewniany kościół, a po jego spaleniu w 1712 r. rozpoczęto budowę murowanej świątyni pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, którą ukończono w 1744 r. Rozbudowę konwentu umożliwiło przejście w 1743 przez jezuitów dawnego Dworu Miejskiego, na miejscu którego wzniesiono w latach 1744–1775 nowy budynek kolegium⁷⁷.

Już przed 1375 r. w Chojnicach została założona szkoła parafialna. Jej losy ściśle związane były z historią parafii. W 1555 r. protestanci przejęli szkołę, a w 1618 r. ponownie przeszła ona w posiadanie parafii katolickiej⁷⁸. Po 1627 r. wzniesiono w pobliżu plebanii nowy budynek szkolny, w którym znajdowało się także mieszkanie dla nauczyciela i służby kościelnej. W 1617 r. rada miejska założyła ewangelicką szkołę miejską, ulokowaną w budynku przy ul. Staroszkolnej (Alte Schulen – Straße). Od 1623 r. działała w Chojnicach katolicka szkoła prowadzona przez jezuitów, która w 1630 r. na mocy przywileju królewskiego przekształcona została w kolegium realizujące pełen program szkoły średniej⁷⁹.

W wyniku I rozbioru Polski Chojnice znalazły się w granicach Królestwa Pruskiego. Wojska pruskie wkroczyły do miasta 21 IX 1772 r., a kilka dni później 27 IX w Malborku burmistrz i rajcy złożyli przysięgę wierności królowi Fryderykowi II. Po klęsce Prus w wojnie z Napoleonem w 1806 r., miasto zostało w styczniu 1807 r. zajęte przez wojska polskie walczące wspólnie z armią francuską. Rządy polskie trwały jednak tylko kilka miesięcy, gdyż pokój w Tylży (1807 r.) przywrócił rządy Prus nad Pomorzem Gdańskim. W czasie wyprawy Napoleona na Rosję (1812–1813) mieszkańcy Chojnic musieli wypłacić armii francuskiej kontrybucje wojenne, co spowodowało ponowne zadłużenie budżetu miejskiego. Na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego z 1815 r., Prusy zachowały władzę nad Pomorzem Gdańskim⁸⁰. Długi okres pokoju przerwał wybuch I Wojny Światowej w 1914 r. Chojnice pozostawały na uboczu działań wojennych. Bezpośrednie skutki wojny mieszkańcy odczuli wyraźniej w czasie walk toczonych w 1914 r. w Prusach Wschodnich, gdy w mieście urządzono szpital wojskowy dla rannych i chorych żołnierzy. Na mocy postanowień podjętych w czasie konferencji pokojowej w Wersalu Pomorze Gdańskie zostało złączone ponownie z państwem polskim. Republika Weimarska uznała traktat wersalski 10 I 1920 r., natomiast polska administracja przejęła Chojnice 31 stycznia 1920 roku⁸¹.

Władze pruskie po zajęciu Chojnic zlikwidowały stary ustrój samorządowy, a władzę administracyjną i sądową przekazały w ręce mianowanych przez państwo urzędników – burmistrza policyjnego i burmistrza sądowego. W 1808 r. wprowadzono nową ordynację, która przywróciła instytucję rady miejskiej wybieranej przez obywateli. Na listę mieszczan uprawnionych do udziału w wyborach w 1809 r. wpisano 155 osób. Rada wybierała władze administracyjne, które składały się z burmistrza, kamlarza oraz magistratu liczącego od trzech do sześciu urzędników. Wybór ten wymagał jednak zatwierdzenia przez władze państwowe. Z kompetencji samorządu miejskiego wyłączono sądownictwo – zwierzchność nad nim przejęło państwo⁸². Władza organów chojnickiej administracji rozciągała się na miejskie posiadłości ziemskie i na znajdujące się tam, podobnie jak i w epoce nowożytnej, dwa folwarki, gospodarstwa chłopskie, młyny i las miejski. Zgodnie z nowym prawem wyborczym ustanowionym w 1853 r. uprawnieni do udziału w wyborach obywatele podzieleni zostali na 3 klasy (kurie) według wielkości płaconego podatku. System ten gwarantował zachowanie większości w radzie miejskiej grupie najzamożniejszych mieszczan, do której zaliczali się kupcy, przedsiębiorcy, przedstawiciele inteligencji oraz właściciele ziemscy⁸³.

W państwie pruskim Chojnice uzyskały status miasta powiatowego. W 1772 r. granice powiatu chojnickiego obejmowały południową część Pomorza Gdańskiego. W 1818 r. jego obszar został pomniejszony, w wyniku utworzenia nowych powiatów w Świeciu i w Człuchowie. W 1875 r. z południowej części powiatu chojnickiego wyodrębniono powiat w Tucholi. Na czele powiatu stał mianowany przez władze państwowe landrat⁸⁴. W Chojnicach oprócz urzędów władz miejskich i powiatowych mieściły się także urzędy sądowe. Od 1815 r. działał sąd ziemski i miejski (Land- und Stadtgericht). W 1849 r. wprowadzono sądy miejskie i powiatowe, a w 1879 r. utworzono sąd okręgowy (Amtsgericht) oraz sąd ziemski (Landesgericht), którego zasięg działania rozciągał się na tereny sąsiednich powiatów człuchowskiego, złotowskiego i tucholskiego⁸⁵.

Do połowy XIX w. przetrwał w Chojnicach bez większych zmian ukształtowany w średniowieczu układ przestrzenny. Z planu z 1822 r. wynika, że w pełni był wtedy zachowany średniowieczny mur obronny z basztami i bramami. Wzdłuż murów płynęła fosa, a od strony południowej znajdował się jeszcze wał obronny, na którym urządzono tory powroźnicze. Jedyne od strony zachodniej między 1810 r. a 1822 r. mur został rozebrany. Domy w obrębie murów miejskich wznoszone głównie z cegły, chociaż nadal przed

większością budynków mieszkalnych znajdowały się drewniane przedproża, które zostały zlikwidowane z względów pożarowych dopiero na początku XX w. Nowym elementem w zabudowie miejskiej był budynek koszar wzniesiony w latach 1786–1787 (rozbudowany w 1866 r.) w północno-wschodniej części Nowego Miasta przy murze. Od lat 20-tych XIX w. mieszczanie zaczęli stopniowo rozbierać średniowieczne mury w celu pozyskania materiału budowlanego. Na przedmieściach dominowały domy drewniane, kryte strzechą, których architektura przypominała kaszubskie domy wiejskie⁸⁶. W wyniku rozwoju osadnictwa na przedmieściach zwiększała się liczba domów, przy czym większa dynamika tego zjawiska widoczna jest w pierwszych latach rządów pruskich. Między 1772 a 1778 r. liczba domów wzrosła z 195 do 236, ale tylko 84 domy pokryte były dachówką. W 1825 r. liczba nieruchomości mieszkaniowych wzrosła do 319, a w 1852 r. do 374. Dynamiczny rozwój zabudowy nastąpił w II połowie XIX w. W 1871 w Chojnicach znajdowało się 440 a w 1905 r. 571 domów⁸⁷. Przedmieście Człuchowskie zachowało w I połowie XIX w. rolniczy charakter, zajmowały je głównie gospodarstwa chłopskie. Między dzisiejszym Placem Jagiellońskim (Denkmals-Platz) a ulicą Człuchowską (Schlochauerstraße) powstała w latach osiemdziesiątych XVIII w. osada płocienników sprowadzonych do Chojnic przez króla Fryderyka II. W latach czterdziestych XIX w. zabudowa Przedmieścia Człuchowskiego między Placem Jagiellońskim (Denkmals-Platz) a ulicami Strzelecką (Schützenstraße) i Pietruszkową (Petersilienstraße) została zniszczona przez pożar. Na przedmieściu Gdańskim przeważała również zabudowa gospodarcza i rzemieślnicza, którą tworzyły należące do mieszczan browary, stodoły i spichrze oraz domy i warsztaty sukienników. Na wschodnich krańcach przedmieścia urządzono cmentarz gminy ewangelickiej oraz cmentarz katolicki⁸⁸. Do rozbudowy i modernizacji układu urbanistycznego w drugiej połowie XIX w. przyczynił się wzrost liczby mieszkańców oraz znaczenia Chojnic jako węzła komunikacyjnego. W 1829 r. doprowadzono tu szosę wiodącą z Berlina do Królewca. W 1847 r. wybudowano drogę do Bytowa. Plany budowy szosy do Nakła, ważnego wówczas centrum przeładunku artykułów rolniczych, udało się zrealizować w 1856 r. W tym czasie rozpoczęto także budowę nowych dróg do Tucholi oraz Brus. W 1871 r. uruchomiono linię kolejową między Piłą a Tczewem, która zapewniła Chojnicom połączenie z najważniejszymi szlakami kolejowymi do Berlina i Gdańska. W kolejnych latach uruchomiono linie kolejowe do Człuchowa (1877), Laskowic (1883), Nakła (1894) i Lipusza na Kaszubach (1902)⁸⁹.

Powstałe warunki komunikacyjne określiły w dużym stopniu rozwój nowej dzielnicy na terenie dawnego Przedmieścia Gdańskiego. Jej centrum znajdował się Plac Wilhelma – Wilhelms-Platz (obecnie pl. Niepodległości). Po jego północnej stronie wzniesiono w 1886/1887 r. kompleks budynków szpitala św. Boromeusza⁹⁰. Od placu wytyczono nową ulicę – Bahnhofstraße prowadzącą do dworca kolejowego (obecnie ul. Piłsudskiego i Dworcowa), przy której dominowała zabudowa willowa. Założona w 1904 r. Urzędnicza Spółdzielnia Mieszkaniowa rozpoczęła budowę domów przy ulicy Warszawskiej (Bismarkstraße), będącej odgałęzieniem do ulicy Dworcowej. Na wschodnim krańcu tego przedmieścia, za cmentarzem ewangelickim wzniesiono w latach 1914–1917 szpital powiatowy (obecnie przy ul. Żwirki Wigury)⁹¹. W ciągu XIX w. rozwinęło się nowe przedmieście między miastem a Jeziorem Zakonnym. W okresie nowożytnym najważniejszym budynkiem na tym obszarze był klasztor augustianów, który w 1819 r. został przejęty przez państwo, a w jego pomieszczeniach urządzono konwikt dla uczniów gimnazjum. Na początku XIX w. w pobliżu klasztoru wzniesiono synagogę na rogu ulic Bankowej i Sukienników (Convikt- i Rähme-Straße). Główną arterią komunikacyjną tej części miasta stała się ulica Sukienników (Rähme-Straße), zbudowana na miejscu dawnego wału obronnego, która umożliwiła komunikację na linii wschód – zachód z pominięciem starego miasta. W 1862 r. na parceli po południowej stronie tej ulicy zbudowano szpital miejski. Na Przedmieściu Człuchowskim przetrwał układ dróg z okresu wcześniejszego, jedynie szeroką drogę dawnej wsi miejskiej przekształcono w dwa place publiczne. Na miejscu stawu urządzono plac Pomnikowy (obecnie Plac Jagielloński), którego nazwa nawiązuje do wzniesionego w 1881 r. pomnika upamiętniającego mieszkańców Chojnic poległych w czasie wojny francusko-pruskiej (1870–1871)⁹². W południowej części dawnej wsi wytyczono plac Królewski (Königs-Platz), który odgrywał szczególnie istotne znaczenie w komunikacji miejskiej, gdyż wychodziły z niego drogi do Nakła, Bytowa i Człuchowa. Na początku XX w. przebudowano w szerokie promenady ulicę Człuchowską oraz ulicę Strzelecką, która prowadziła do parku i dworu strzeleckiego zbudowanego w latach 1785–1788. Nowe oblicze nadały Przedmieściu Człuchowskiemu wzniesione w II połowie XIX w. budynki instytucji administracyjnych i sądowych. Oś ulicy Człuchowskiej zamykał budynek, w którym rezydowały władze powiatu (1892 r.). Przed dawną Bramą Młyńską (rozebraną w 1836 r.) wybudowano kompleks budynków sądowych (1879) oraz areszt (1865)⁹³. W pobliżu kościoła i przytułku Ducha Św. powstał zespół budynków szkolnych – szkoły podstawowej dla chłopców, założonej w 1861 r. i rozbudowanej w 1909 r., oraz szkoły dla dziewcząt, która otrzymała nowy budynek w 1882 r.⁹⁴. Modernizacja objęła także stare miasto. W latach osiemdziesiątych XIX w. świadomość potrzeby ochrony zabytkowej zabudowy była już na tyle silna, że zachowano budynek Bramy Człuchowskiej, jedynie w celu ułatwienia ruchu wybito w niej szersze przejście. Największe zmiany wprowadzono w zabudowie rynku. Po wyburzeniu starego ratusza i odwachu przy kościele św. Trójcy, przy północnej pierzei wzniesiono nowy budynek dla administracji miejskiej (1901/1902). Po zachodniej stronie rynku wybudowano okazały gmach poczty (1886)⁹⁵. Sto-

sunkowo najslabiej rozwinęła się zabudowa terenów położonych na północ od starego miasta. Budynki mieszkalne postawiono tylko wzdłuż ulic Cegielnianej (obecnie Mickiewiczza) i Wysokiej. Na polach rozciągających na północ od Jeziora Cegielnianego założono cmentarz żydowski, rzeźnię miejską, a na terenie folwarku miejskiego Igły (niem. Gigel) zbudowano zakład poprawczy dla nieletnich (1885) oraz osiedle przeznaczone dla bezdomnych robotników rolnych (1892)⁹⁶. Rozwój zabudowy mieszkaniowej lub przemysłowej w tej części miasta utrudniało Jezioro Cegielniane, które podobnie jak i Jezioro Zakonne po południowej stronie – stało się zbiornikiem ścieków miejskich i stanowiło duże zagrożenie epidemiologiczne. Po wielkiej epidemii cholery w 1866 podjęto decyzję o osuszeniu i zasypaniu Jeziora Cegielnianego. W 1886 r. zbudowano kanał, który umożliwił odprowadzenie wody z Jeziora Zakonnego⁹⁷. Na początku XX w. powstały w Chojnicach najważniejsze urządzenia komunalne: gazownia, wodociąg i elektrownia w 1900 r. oraz kanalizacja w 1909 r.⁹⁸

Ostatnie ćwierćwiecze XVIII w. było dla Chojnic okresem pomyślnego rozwoju demograficznego i gospodarczego. W 1786 r. osiedliło się w mieście z poparciem pruskich władz 36 rodzin kolonistów z krajów niemieckich. W wyniku napływu nowych osadników liczba mieszkańców do wybuchu wojen napoleońskich zwiększyła się o blisko 20% (z 1588 do 1876)⁹⁹. Wzrostu demograficznego nie zahamowały epidemie cholery z lat 1831, 1848/1849 i 1866. W pierwszej połowie XIX w. liczba mieszkańców wzrosła do 5029 (w 1855 r.), a w następnym półwieczu uległa podwojeniu. Według spisu z 1910 r. w Chojnicach mieszkało 11 980 osób¹⁰⁰. W wyniku napływu katolickiej ludności z okolicznych wsi w ciągu XIX w. zmieniła się struktura wyznaniowa mieszkańców. Udział katolików wzrósł z 27% w 1821 r. do 53% w 1910 r., a chojniczan wyznania ewangelickiego spadł w tym czasie z 70% do 45%. Struktura wyznaniowa w dużym stopniu pokrywała się ze strukturą społeczną i majątkową. Katolicy przeważali wśród ludności robotniczej i uboższej, natomiast wśród warstwy wyższej i średniej (kupcy, urzędnicy, przedsiębiorcy) dominowali ewangelicy. Do 1920 r. w Chojnicach zdecydowanie przeważała ludność niemiecka, Polacy stanowili na początku XX w. jedynie około 7% mieszkańców. Od końca XVIII w. w mieście zaczęli się osiedlać Żydzi, którzy zajmowali się przede wszystkim handlem. Według spisu z 1816 r. gmina żydowska liczyła 44 osoby. Jej liczebność systematycznie wzrastała do lat osiemdziesiątych XIX w. – mieszkało wtedy w Chojnicach 563 Żydów, stanowiąc 5,6% ogółu mieszkańców. W następnych latach w wyniku emigracji liczba ludności żydowskiej znacznie się zmniejszyła, według spisu z 1910 r. jej udział wynosił tylko 2% (257 osób)¹⁰¹. Murowaną synagogę wzniesiono około 1830 r. nad jeziorem zakonnym, na rogu ulic Konviktstrasse i Rähmestrasse (obecnie Bankowa i Sukienników). Najstarszy cmentarz żydowski znajdował się w północnej części miasta, przy skrzyżowaniu ulic Ziegel- i Lämmer-straße (obecnie ul. A. Mickiewiczza i Zielona). Około 1900 r. w jego sąsiedztwie przy ulicy Hohe Höfe (obecnie ul. Wysoka) założono nowy kirkut¹⁰².

Po włączeniu Chojnic do Prus w 1772 r. najważniejszą rolę w gospodarce miejskiej odgrywały handel zbożem oraz tkactwo. Władze pruskie dążyły do odbudowy znajdującego się w kryzysie sukiennictwa, w tym celu sfinansowały remont folusza oraz budowę dwóch farbiarni. Z środków państwowych wzniesiono także farbiarnię dla produkcji płótna. Rozwój rzemiosł tkackich, chociaż dynamiczny, był jednak krótkotrwały. Utrata po 1815 r. dostępu do rynków rosyjskiego i polskiego oraz konkurencja sukna z krajów niemieckich, doprowadziły większość zakładów tkackich do bankructwa¹⁰³. Do wybuchu I Wojny Światowej podstawą egzystencji gospodarczej Chojnic stanowiło rzemiosło. Rewolucja przemysłowa nie wywarła większego wpływu na rozwój miasta. Na początku XX w. działało w Chojnicach 266 samodzielnych zakładów rzemieślniczych, natomiast w przemyśle pracowało tylko około dwustu osób, przy czym największy zakład przemysłowy – fabryka maszyn Bruno Riedel – zatrudniał około czterdziestu pracowników. Do początku XX w. miasto ciągle odgrywało ważną rolę w hurtowym handlu zbożem¹⁰⁴.

W czasie przynależności do państwa polskiego, w latach 1920–1939 Chojnice zachowały status ważnego ośrodka administracji samorządowej i państwowej. W ustroju miasta, w porównaniu z okresem pruskim, nie zaszły większe zmiany. Najważniejszym organem władz samorządowych była wybierana przez mieszkańców trzydziestoosobowa rada miejska, która mianowała burmistrza i pięciu członków magistratu. W mieście funkcjonowały także urzędy administracji powiatowej – starosta i Sejmik Powiatowy, a ponadto Sąd Grodzki i Okręgowy oraz więzienie. Biegająca w odległości dwóch kilometrów granica polsko-niemiecka sprawiła, że w Chojnicach ulokowano także Inspektorat Straży Granicznej, urzędy celne oraz I Batalionu Strzelców, dla którego w 1936 r. wybudowano nowe koszary przy ul. Świętopelka¹⁰⁵.

W okresie międzywojennym liczba mieszkańców miasta zwiększyła się o 55%, z 10 4035 w 1921 r., do 16 213 w 1937 r. W wyniku emigracji ludności niemieckiej i żydowskiej wyraźnie zmienił się profil narodowy chojniczan. W 1937 r. Niemcy stanowili tylko 12%, a Żydzi 0,3% mieszkańców¹⁰⁶. Cechą wyróżniającą Chojnice spośród innych pomorskich miast była duża liczba mieszkańców zatrudnionych w instytucjach państwowych lub samorządowych, co wynikała z dużego znaczenia miasta jako ośrodka administracyjnego. Według danych z 1931 r. grupa ta stanowiła 47% ogółu ludności. Z przemysłu i rzemiosła utrzymywało się 17%, a z handlu 9% mieszkańców¹⁰⁷.

W latach 1920–1939 swoje dawne oblicze zachowało pierwotne centrum miasta. Jedyną istotniejszą zmianą wiązała się z rozebraniem

w 1938 r. położonego przed Bramą Człuchowską kościoła Ducha Św. Większe przeobrażenia w układzie przestrzennym spowodował rozwój zabudowy mieszkaniowej na terenach położonych między starym miastem a dworcem kolejowym oraz u wylotu głównych ulic. W latach trzydziestych XX w. na obszarze między ulicami Piłsudskiego i Warszawską oraz Gdańską wytyczono nową siatkę ulic (między innymi Żwirki i Wigury, Sambora, Mestwina, Subisława) i rozpoczęto budowę domów wielorodzinnych, z mieszkaniami przeznaczonymi głównie dla urzędników i inteligencji. Nowym zjawiskiem były spółdzielnie mieszkaniowe, które wznosiły jednorodzinne domy dla ludności robotniczej. W latach 1928–1934 wybudowano blisko 70 domów robotniczych przy ul. Bytowskiej, a kilka lat później podobna zabudowa powstała między ulicami Bytowską a Strzelecką (ul. Polesie) oraz przy Szosie Gdańskiej. W celu poprawy warunków bytowych ludności robotniczej urządzono w latach trzydziestych dwa kompleksy ogródków działkowych, przy ulicy Żwirki i Wigury oraz przy ul. Bytowskiej. Widoczna też była w tym czasie rosnąca troska władz miasta o zagospodarowanie terenów po dawnych jeziorach miejskich. W 1932 r. na miejscu osuszonego Jeziora Cegielnianego założono stadion miejski, a wokół stawu pozostałego po Jeziorze Zakonnym zaczęto tworzyć park miejski¹⁰⁸.

1 września 1939 r. Chojnice zajęte zostały przez wojska niemieckie. W czasie krótkich walk zabudowa miejska nie uciepiała. Dopiero w pierwszych miesiącach okupacji spalono synagogę oraz wyburzono stojący na rynku kościół św. Trójcy. Naziści wymordowali pozostałą w mieście ludność żydowską oraz liczną grupę (155 osób) polskiej inteligencji i działaczy społecznych¹⁰⁹. W ramach budowy szosy z Berlina do Królewca rozbudowano w latach 1940–1941 główną arterię komunikacyjną miasta na linii zachód – wschód prowadzącą przez ulice Człuchowską, Sukienników i Gdańską. Władze hitlerowskie kontynuowały rozpoczętą w okresie międzywojennym budowę wielorodzinnych domów w dzielnicy położonej między ul. Gdańską a dworcem kolejowym (obecne ulice Żwirki i Wigury, Drzymały, Mestwina). Kilka tego typu budynków wzniesiono także przy słabo do tej pory zagospodarowanej ulicy Człuchowskiej¹¹⁰.

Po trwających kilka dni walkach 14 lutego 1945 r. wojska radzieckie wyzwoliły Chojnice spod okupacji niemieckiej. W wyniku działań wojennych oraz podpałów dokonanych już po zdobyciu miasta w około 60% zburzone zostały budynki położone w centrum. Z zabudowy rynku oca-

łała jedynie pierzeja północna z ratuszem¹¹¹. W warunkach ustrojowych tzw. realnego socjalizmu samorząd miejski został podporządkowany władzom partyjnym i państwowym. Od 1945 r. powiat chojnicki znajdował się w granicach województwa bydgoskiego, a w 1999 r. należy do województwa pomorskiego.

Po wojnie szybko wzrastała liczba ludności – w 1945 r. Chojnice liczyły 12 444 mieszkańców, dwadzieścia lat później zaludnienie zwiększyło się do 22 622, w 1980 r. do 31 995, w 2013 r. do 40 306¹¹². W pierwszym ćwierćwieczu okresu powojennego rozwojowi demograficznemu nie towarzyszył jednak rozwój urbanistyczny i gospodarczy. Do lat sześćdziesiątych XX w. nowe budynki wznoszono tylko w obrębie starego miasta, na miejscu zabudowy zburzonej w 1945 r., oraz na obszarze dzielnic powstałych przy końcu XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX w. – od strony zachodniej przed dawną Bramą Człuchowską (ul. Człuchowska, ul. 31 Stycznia) oraz w pobliżu dworca kolejowego (ulice Drzymały, Łanowa). Na początku lat siedemdziesiątych Spółdzielnia Mieszkaniowa rozpoczęła budowę nowych osiedli mieszkaniowych (Osiedla Świętopęka i Budowlanych) w południowo-wschodniej części miasta, między ulicami Warszawską a Gdańską. Od połowy tej dekady lat trwał intensywny rozwój budownictwa mieszkaniowego na nowych, dotychczas niezagospodarowanych terenach. Zaczęto wtedy wznosić w północnej części miasta Osiedle Hallera, a następnie Osiedle 700-lecia. Oba osiedla spełnia, typowa dla socjalistycznego budownictwa mieszkaniowego, pozbawiona indywidualnych cech architektura wielokopłytowa. Pod budowę domów jednorodzinnych przeznaczono w tym czasie tereny położone w południowo zachodniej i północnej części miasta. Powstanie nowych dzielnic mieszkaniowych wiązało się z procesem uprzemysłowienia. W Chojnicach umieszczono duże zakłady przemysłu maszynowego i metalowego, co doprowadziło do utworzenia między ulicami Lichnowską a Tucholską nowej dzielnicy przemysłowej¹¹³.

Spółeczny i urbanistyczny rozwój drugiej połowie XX w. nie spowodował jednak zwiększenia powierzchni Chojnic, gdyż na mocy decyzji władz państwowych z 1949 i 1968 r. gmina miejska została pozbawiona lasów i terenów wiejskich, które posiadała od średniowiecza. Tym samym jej powierzchnia zmniejszyła się z 3086 ha w 1939 r., do 2066 ha w 1968 r. Obecny kształt terytorialny (2104 ha) ustalono w 1977 r., gdy dla potrzeb przemysłu włączono do miasta tereny wiejskie od strony południowej¹¹⁴.

n; H. Freytag, *Die Reformation in der Starostei Schlochau*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, Bd. 48, 1905, s. 69 nn; P. Panske, *Chojnice i Człuchowo w czasach tak zwanej reformacji i przeciwreformacji*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 32, Toruń 1925, s. 145 n.

⁷⁶ Z. Kratochwil, *Reformacja* (jak przyp. 75), s. 74; I. G. Goedtko, *Kirchengeschichte* (jak przyp. 74), s. 160 n.

⁷⁷ A. Scheffs, *Parafialny kościół pojezuicki p.w. Zwiastowania NMP w Chojnicach*, Chojnice 1994, s. 17 nn; M. Garas, Ł. Trzciński, *Badania archeologiczne na dziedzińcu Kolegium Jezuitickiego w Chojnicach*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 25, 2010, s. 11 nn; H. Porożyński, *Z dziejów Liceum Ogólnokształcącego im. Filomatów Chojnickich w Chojnicach (1623–2002)*, Słupsk 2004, s. 10 n.

⁷⁸ *Handfesten der Komturei Schlochau* (jak przyp. 1), nr 112; A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (jak przyp. 25), s. 195.

⁷⁹ H. Porożyński, *Z dziejów Liceum* (jak przyp. 77), s. 12; St. Gierszewski, *W łączności z Polską* (jak przyp. 35), s. 117 nn.

⁸⁰ W. Look, *Pod zaborem pruskim*, w: *Chojnice dzieje miasta* (jak przyp. 1), s. 127–131.

⁸¹ M. Wojciechowski, *W ostatnim okresie rządów pruskich (XI- 1918 – I 1920)*, w: *Dzieje Chojnic* (jak przyp. 1), s. 343–362.

⁸² W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), s. 127 n; A. Groth, *Małe miasta pomorskie w latach 1772–1806*, Słupsk 2009, s. 12 n.

⁸³ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim*, w: *Dzieje Chojnic* (jak przyp. 1), s. 232 nn.

⁸⁴ J. Szwankowski, *Pruska administracja powiatu chojnickiego w latach 1772–1919*, w: *Przeszłość i teraźniejszość powiatu chojnickiego*, red. J. Knopek, B. Kuffel, Chojnice 2005, s. 34–49; idem, *Landrat w systemie administracji pruskiej w latach 1772–1920 na przykładzie powiatu chojnickiego*, w: *Rola starosty w administracji zespolonej na przykładzie powiatu chojnickiego*, red. J. Knopek, Chojnice 2006, s. 13–25.

⁸⁵ M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 53), s. 107 nn; A. Groth, *Chojnice w 1778 roku. Z problematyki pomorskiego miasteczka*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 19, 2004, s. 20 n.

⁸⁶ J. Szwankowski, *Pruski garnizon w Chojnicach*, cz. I, „Zeszyty Chojnickie”, nr 25, 2010, s. 66–74; B. Borowka, *Aus Sage und Geschichte von Konitz : ein Heimatbuch*, Konitz 1919, s. 73; I. Kaufmann, *Der Zustand von Konitz* (jak przyp. 55), s. 48.

⁸⁷ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (jak przyp. 83), s. 241; *Statistische Darstellung des Kreises Konitz: nach amtlichen und anderen zuverlässigen Quellen im Auftrage des Königlich Landraths-Amtes*, bearb. v. W. Fuhrmann, s. 44; B. Borowka, *Aus Sage* (jak przyp. 86), s. 73; A. Groth, *Chojnice w 1778 r.*, (jak przyp. 85), s. 26; idem, *Małe miasta* (jak przyp. 82), s. 34 nn.

⁸⁸ B. Borowka, *Aus Sage* (jak przyp. 86), s. 73, 89; K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (jak przyp. 83), s. 243.

⁸⁹ B. Borowka, *Aus Sage* (jak przyp. 86), s. 87, 94; W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), s. 136 n, 155.

⁹⁰ *Zakład św. Boromeusza w Chojnicach 1885–1935. Księga Pamiątkowa*, Chojnice 1935, s. 13 nn.

⁹¹ W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), s. 157; K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (jak przyp. 83), s. 242 n; J. Mühlradt, *Aus Konitz' vergangenen Tagen*, cz. 2, Konitz 1917, s. 98 nn.

⁹² W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), s. 140; P. Letkemann, *Zur Geschichte der Juden in Konitz im 19. Jahrhundert*, „Beiträge zur Geschichte Westpreußens”, nr 9, 1985, s. 108.

⁹³ B. Borowka, *Aus Sage* (jak przyp. 86), s. 74, 97; W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), s. 135.

⁹⁴ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (jak przyp. 83), s. 294; W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), s. 142.

⁹⁵ B. Borowka, *Aus Sage* (jak przyp. 86), s. 96, 97; J. Mühlradt, *Aus Konitz' vergangenen Tagen* (jak przyp. 91), s. 99.

⁹⁶ H. Porożyński, *Zakład poprawczy w Chojnicach w latach 1885–1985*, Słupsk 1991, p. 8 nn; K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (jak przyp. 83), s. 243 n.

⁹⁷ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (jak przyp. 83), s. 289; R. Chmara, *Dawne jeziora Chojnic i okolic na mapach topograficznych z lat 1796–1992*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 22, 2007, s. 10 n; J. Mühlradt, *Aus Konitz' vergangenen Tagen* (jak przyp. 91), s. 105 n.

⁹⁸ B. Borowka, *Aus Sage* (jak przyp. 86), s. 95; W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), s. 156.

⁹⁹ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (jak przyp. 83), s. 246; A. Groth, *Chojnice w 1778 r.*, (jak przyp. 85), s. 24 n; B. Borowka, *Aus Sage* (jak przyp. 86), s. 73.

¹⁰⁰ W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), s. 154; *Statistische Darstellung des Kreises Konitz*, bearb. v. W. Fuhrmann, Konitz 1871, s. 21 n.

¹⁰¹ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (jak przyp. 83), s. 251–262; P. Letkemann, *Zur Geschichte* (jak przyp. 92), s. 113.

¹⁰² A. Lorbiecki, *Chojnickie cmentarze żydowskie w przestrzeni kartograficznej. Sprawozdanie z badań lokalnych*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 25, 2010, s. 185–190; M. Wołos, *Cmentarze żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, w: *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, pod red. J. Szilinga, Toruń 1995, s. 220 n; P. Letkemann, *Zur Geschichte* (jak przyp. 92), s. 110 n.

¹⁰³ A. Groth, *Chojnice w 1778 r.* (jak przyp. 85), s. 27 n; B. Borowka, *Aus Sage* (jak przyp. 86), s. 73).

¹⁰⁴ W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), p. 139; *Statistische Darstellung des Kreises Konitz* (jak przyp. 100), s. 81 n.

¹⁰⁵ W. Look, *Pod zaborem pruskim* (jak przyp. 80), s. 139; *Statistische Darstellung des Kreises Konitz* (jak przyp. 100), s. 81 n.

¹⁰⁶ J. Borzyszkowski, *Chojnice w II Rzeczypospolitej – w latach wolności i okupacji hitlerowskiej*, w: *Dzieje Chojnic* (jak przyp. 1), s. 376, 420 nn; Z. Karpius, *Gmina wyznaniowa żydowska w Chojnicach w latach 1920–1939*, w: *Gminy wyznaniowe* (jak przyp. 102), s. 158 nn; Z. Waszkiewicz, *Stosunki wyznaniowe w Chojnicach i powiecie chojnickim w latach 1920–1939*, w: *Polityka regionalna a historyczna i obronna świadomość Polaków: w 80. rocznicę przyłączenia Chojnic do Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Knopek, A. Marcinkowski, Bydgoszcz 2001, s. 87–104.

¹⁰⁷ Cz. Wycech, *Powiat chojnicki. Ziemia – ludzie – przeszłość. Życie gospodarcze i społeczne*, Chojnice 1936, s. 237 n; Z. Pawluczuk, *Chojnice w latach II Rzeczypospolitej 1920–1939*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 11, 1981/1983, s. 29–40.

¹⁰⁸ J. Borzyszkowski, *Chojnice w II Rzeczypospolitej* (jak przyp. 106), s. 454 n, 511; Cz. Wycech, *Powiat chojnicki* (jak przyp. 107), s. 248; K. Ostrowski, *Bedeker Chojnicki*, Bydgoszcz 2009, s. 233, 284.

¹⁰⁹ J. Borzyszkowski, *Chojnice w II Rzeczypospolitej* (jak przyp. 106), s. 542; M. Rekowski, *Wypisy do dziejów chojnickich Żydów. Sprawozdanie z badań społecznych w regionie*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 23, 2008, s. 174; B. Szczęsny, *Okupacja hitlerowska*, w: *Chojnice* (jak przyp. 1), s. 223–232, 242.

¹¹⁰ J. Borzyszkowski, *Chojnice w II Rzeczypospolitej* (jak przyp. 106), s. 559.

¹¹¹ K. Ostrowski, *Po wojnie*, w: *Dzieje Chojnic* (jak przyp. 1), s. 587; B. Głębowicz, *W Polsce Ludowej*, w: *Chojnice* (jak przyp. 1), s. 268 n.

¹¹² B. Głębowicz, *W Polsce Ludowej* (jak przyp. 111), s. 264; *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013, s. 130.

¹¹³ K. Ostrowski, *Po wojnie* (jak przyp. 111), s. 643 nn; B. Głębowicz, *W Polsce Ludowej* (jak przyp. 111), s. 328 nn.

¹¹⁴ K. Ostrowski, *Bedeker Chojnicki* (jak przyp. 108), s. 59.

CHOJNICE

HISTORY AND SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN

Chojnice (German: Konitz) is a town situated in the area of the Krajna Lake District dominated by moraine hills (130–140 masl) and numerous lakes. This town established in the 14th century was located between two lakes – Zakonne Lake (Mönchsee) from the south and Cegielniane Lake (Ziegelsee) from the north and east. The stream called Jarcewo Stream, formerly known as Chojnica, flowed into Charzykowy Lake situated 7 km north of Jarcewska Stream¹.

The oldest signs of settlement near the town date back to the New Stone Age – the Neolithic Era (4200–1700 BC), but its development did not become intense until the period of the Lusatian culture (1300–400 BC). In the original stage of the Iron Age, peoples of the Pomeranian culture settled in the area of the future county of Chojnice, the evidence of which are characteristic cist graves and a settlement in Odry (40 km north-west of Chojnice). The cooling of the climate and increasing precipitation which started at the end of the 3rd century BC deteriorated living conditions and caused a prolonged crisis in the settlement which lasted almost three centuries. It was not until the arrival of the Goths from Scandinavia that the settlement in the vicinity of Chojnice was revived. The best preserved and examined evidence of the Goths' stay are extensive cemeteries of the 1st–3rd centuries AD in Odry and Leśno (30 km north of Chojnice). Archeological finds from the period confirm the existence of trade contacts with the Roman Empire (Pawłowo, 4 km south of Chojnice)². The emigration of the Goths which began in the 4th century caused a settlement reduction interrupted in the 7th century by the influx of Slavic peoples. Undoubtedly, in the period between the mid-7th and the 10th centuries the settlement developed in the areas situated in the vicinity of Chojnice. On the south-western coast of Charzykowy Lake (4 km north-west) and Obrowo (15 km south-east of Chojnice) archeological research revealed the remains of gords (Slavic burghwalls), while on the eastern coast of Ostrowite Lake (6 km north-east of Chojnice) an open settlement existed from the 9th to the 11th century³.

In the last quarter of the 10th century Gdańsk Pomerania (Pomerelia) was conquered by Prince Mieszko I and incorporated into the Piast monarchy. Some of the burghwalls were destroyed whilst other gords lost their importance. In the system of royal administration the main role was played by gords resided by castellans. The area of the future town was located between local authority centres in Raciąż (at present the village of Mrowiniec 14 km east) and in Szczytno (24 km west)⁴. The results of the archeological examination do not confirm the hypothesis about the existence of a castellan gord in Chojnice. In the years 1034–1038 Pomeranian tribes toppled the Piast rule and maintained control until Bolesław III Wrymouth conquered the area again after prolonged fighting (1115–1119). During the period of the Piast rule in Gdańsk Pomerania there were created a few centres managed by governors who came from the local Pomeranian oligarchy and were appointed by the dukes of Cracow. At the end of the 12th century, Chojnice Land constituted part of the Lubiszewo-Świecie territory managed by the governor Grzymisław⁵. At the beginning of the 13th century the area was taken over by dukes of Gdańsk who wanted to become independent from Poland. According to the treaty concluded in 1282 after the death of the duke Mściwój II of Gdańsk, the territory was taken over by the duke Przemysław II of Greater Poland and incorporated into the revived Kingdom of Poland in 1295⁶. The next change in the territorial rule of Chojnice was connected with the expansion of the Teutonic Order, which conquered Gdańsk Pomerania (Pomerelia) and incorporated it to the State of the Teutonic Order in Prussia in 1309⁷.

The first source record about Chojnice appears in two documents of 1275 which mention a knight Myślibor Malowy *de Chojniz*⁸ as a witness of the description of the borders of the monastery of St. Augustine situated at Charzykowy Lake. It is very probable that the information referred to a village later on known as Jarcewo, located 6 km north of the place between Zakonne Lake and Cegielniane Lake⁹. It is possible that at the end of the 13th century settlers started to arrive in the territory of the future town; nevertheless, the thesis about Pomeranian dukes establishing there a settlement and granting it a town charter¹⁰ has not been confirmed in either written or archeological sources¹¹. The creation of the town of Chojnice is connected with the formation of the Teutonic Order's territorial rule which began in the second decade of the 14th century after the area had been conquered by the Teutonic Knights. The most important elements of the process were the creation of the structures of territorial administration and

the development of settlement. Between 1312 and 1320 the commandry of Człuchów (Schlochau) was set up, the borders of which included the south-western part of Gdańsk Pomerania¹². As the foundation charter did not survive, the exact date and conditions of the town's foundation are unknown. The town must have existed as early as 1323, for an entry from 1323 mentions Reinhard, the vogt (reeve) of Chojnice and two burghers – Friczko and Johannes Saxo¹³. Probably the decision to establish the town was taken in the middle of the second decade of the 14th century and was connected with the Teutonic Order's plans to colonise rural areas in the immediate vicinity of the town¹⁴. It was then that the Grand Master of the Teutonic Order Karl von Trier granted four villages (Kładów [Kladau], Krojanty [Krojanten], Wielki Zbenin [Groß Zbenin] and Mały Zbenin [Klein Zbenin]) situated north-west of the town to new settlers obliging them to serve him as knights¹⁵. Within the next twenty years a well-developed settlement structure was formed, which consisted of villages and estates obliged to serve as knights. In 1323 and 1326 with the permission of the Grand Master, the commander of Człuchów granted two privileges to manors in Moszczenica (Mosnitz) and the villages of Chojniczki (Klein Konitz) and Nowa Cerkiew (Neukirch). Privileges granted to manors in Klawkowy (Grunsborg), Pawłówek (Pagelkau) and the villages of Rychnowy (Richnau) and Brzezno (Briesen) date back to the 1340s. ¹⁶ Transport conditions were one of the factors which determined the choice of the site to establish the town. The place situated between lakes was crossed by a route connecting Pomerelia with the West; it was not particularly significant, but it started to play a fundamental role in the communication between the Monastic State and the Reich after the residence of the Grand Master had been relocated to Malbork (Marienburg) (1309). Chojnice was crossed by routes leading north to Gdańsk and Słupsk (Stolp), and south in the direction of Tuchola (Tuchel), but these were secondary trade routes¹⁷.

Chojnice played a significant role in developing the underpopulated south-eastern border of Pomerelia, which is why it was granted extensive estates by the Teutonic Order at the moment of the town's foundation¹⁸. In 1346 the Grand Master Heinrich Dusemer granted Chojnice burghers some additional 31 lans of the forest which extended south-west of Charzykowy Lake. In the renewed foundation privilege of 1360 the Grand Master Winrich von Kniprode confirmed the act of granting the town 125 lans, twenty-five of which were exempt from rent, whilst the remaining 100 lans were charged with a rent of one goose and 10 bushels of grain¹⁹. Owners of plots situated in the town were made to pay a small tax of 6 dinars in the way of the recognition of the Teutonic Order's supremacy. Apart from the land tax, the municipality was obliged to make annual payments of 30 marks to the commander in Człuchów and provide him with 12 pounds of pepper and 4 barrels of tallow in exchange for using fair facilities in the market. The Grand Master allowed burghers to fish in two lakes (Zielone Lake and Jeleńcz Lake) situated deep inside the Tuchola Forest (17 km north of the town) and granted them the usufruct of two water mills. Burghers were also granted the Grand Master's privilege of 1377 which allowed them to construct two windmills in the area exempt from rent, which contributed to the development of the milling industry in Chojnice. The grant of the mills was exceptional in the Monastic State as the Teutonic Order was generally reluctant to give their subjects privileges resulting from the milling royal rights²⁰.

In the privilege of 1360 the Grand Master confirmed the granting of the Kulm Law to the town, which defined the legal-political rules and the organisation of the town's authorities²¹. In the original stage of the town's development the judicial and administrative power belonged to the hereditary head of a municipality – hereditary mayor [Schultheiß] recorded in 1323 and 1326, appointed by the territorial ruler. The entry in the foundation privilege according to which the town was given one-third of the revenue from fines imposed by lower courts indicates that before 1360 the town council managed to take over the mayor's office. It is possible that the municipality took over the office of the hereditary mayor prior to 1346, for the privilege granting the forest to the town mentions only burghers of Chojnice²². At that time the council became the most important body of the city's administration. A mayor as the head of the town council appears in the records for the first time in 1366. According to the information from the 1430s and 1440s, the council originally consisted of the mayor, the mayor's deputy, the treasury administrator and his deputy, and four town councillors. The town council was responsible for administering the municipality's wealth,

representing it to the territorial ruler, and guaranteeing safety and order in the town. With the permission of the territorial ruler the council could also pass statutes (*Willkür*) which regulated the organisation of city life²³. The second body of the local authority was the judicial bench, first recorded in 1448, headed by a judge elected from the members of the bench. According to the foundation privilege, the municipal court's competence included only the so-called lower jurisdiction, whilst criminal offences were dealt with by the commander of Czluchów. Burghers had the right to elect a mayor, town councillors and members of the court bench, but their choice had to be accepted by the Teutonic Order. Representatives of four most important guilds (clothiers, smiths, butchers, bakers) who composed the board referred to as "vierwerken" participated in making decisions concerning all the inhabitants of the town. Chojnice was the most important city in the Czluchów commandry, the evidence of which was the fact that in 1360 the Grand Master established there land tribunals for the knighthood. In the first half of the 15th century in Chojnice local conventions of the knighthood took place²⁴. After Chojnice had been incorporated into the Polish Kingdom, basic elements of the city's political system were maintained. Privileges granted by Polish kings boosted the role of the local authorities. On the strength of the privilege granted by Casimirus IV Jagiellon to Prussian towns in 1454, the town council had the right to pass city statutes (*Willkür*). The privilege granted by Sigismund III Vasa of 1593 extended the judicial authority of the council in the city and the city's land estates. In the period from the 16th to the 18th centuries the council consisted of 9–10 members who were elected from among the most affluent burghers, mainly merchants and people with university education. From 1555 only Protestants were allowed to be members of the council. The head of the council was the presiding mayor assisted by his two deputies, the vice-mayor and the third mayor (since 1629). The second mayor was responsible for the administration of the municipal forest, while the third mayor dealt with education and was the head of the orphans' court²⁵. Officials appointed from among the councilmen were responsible for various areas of city life. New councilmen were elected and appointed to various offices in the council every year at an election meeting called "Kühre". Decisions made at the meeting were approved in the name of the king by the starost of Czluchów²⁶. Like in the Middle Ages, the treasury administrator (*Kämmerer*) and his deputy were in charge of the city's budget. The excise and milling councilman (*Akzise-Mühlen Herr*) collected alcohol excise tax and tax from the revenues of mills. Committees consisting of members of the council were appointed to administer land estates (*Korn und Feld Herr*), the municipal forest (*Wald-Herr*) and cases concerning the construction industry in the city (*Bauherr*). Offices connected with the economic activity of the city council included the office managing coach-houses and brickworks (*Podwoden und Ziegelscheune Inspektion*). A fire councilor monitored the observance of fire regulations and supervised all night watchmen. One of the councillors performed the function of judge and presided over the court bench. From among members of the council board there were elected officials supervising Protestant churches (*Kirchen Direktion*) and city schools (*Protoscholar and Scholarcha*). To make the judicial work more efficient in the first half of the 18th century, two new judicial offices were created: the orphans' court (1727) dealing with the division and guardianship of the property of minors, and the court of commerce (*Wettegericht*) (1744) set up to examine cases concerning offences against regulations of city statutes. Administrative councillors were supported by over a dozen assistants employed by the council, among whom the most important position was held by a city notary who was required to have university education and knowledge of the Chelmno law as well as a command of three languages – Latin, German and Polish²⁷.

The court's bench consisted of a judge and 11 aldermen elected for life from among the craftsmen. Like in other cities of Royal Prussia, in the second half of the 16th century in Chojnice, a new body of the local authority was established – the so called third estate – the responsibility of which was to represent all citizens, monitor the city's finances and co-decide with the city council about the most important issues concerning the city. From among members of the third estate there were appointed three representatives to the court of commerce (*Wettegericht*) and members of the body looking after the poor (since 1755)²⁸.

After the Polish-Lithuanian army defeated the army of the Grand Master of the Teutonic Order in the battle of Grunwald on 15 July 1410, the inhabitants of Chojnice refused to recognise the Polish king, unlike the inhabitants of most towns of the Teutonic State. The town and the castle in Czluchów played a very important role as stage stations for mercenaries arriving from the German Reich to help the Teutonic Order in Prussia²⁹. Wars between Poland-Lithuania and the Teutonic Order in the second and third decade of the 15th century took place mainly in territories situated on the right river bank of the Vistula. It was not until the war of 1431–1435 that Chojnice played a major role as an important defence point on the way from the New March and Greater Poland to the Monastic State. In July and August 1433, the city was unsuccessfully besieged by the Polish army supported by the Husite military units³⁰.

In the Monastic State of the Teutonic Order in Prussia, small towns did not participate actively in political life until the beginning of the 15th century. Only representatives of big cities and the knighthood were invited to conventions with the Grand Master. It was the lost war with Poland-Lithuania (1409-11) and a growing crisis of the structures of the territorial rule in the

first half of the 15th century that caused the increasing political activity of small towns. Representatives of Chojnice participated only in 4 conventions. The city also played the role of a guarantor of the peace treaty concluded between the Teutonic Order and Poland-Lithuania in 1422. In a political conflict between the Teutonic Order and the Prussian estates the council of Chojnice supported the territorial ruler. Despite the fact that the city's stamp was sealed to the foundation document of the Prussian Confederation in 1440, in 1446 the council of Chojnice took the side of the Grand Master, and in 1450 together with the councils of Toruń and Malbork it withdrew from the Prussian Confederation³¹. The outbreak of the uprising of the Prussian estates against the Teutonic Order on 6 February 1454 entailed a change in the political stand of burghers of Chojnice, who on 15 February overthrew the council; the new authorities forsook their allegiance to the commander of Czluchów. The town deprived of the military support of the Prussian Confederation could not resist the attack of mercenaries from the Reich. From the end of March 1454 Chojnice became the most important defence point of the Teutonic Order in Pomerelia³². The Polish army and military units of the Prussian Confederation besieged the city unsuccessfully from April 1454. On 18 September 1454 in the battle of Chojnice, the Teutonic army defeated the armies of the Polish king and the Prussian Confederation, which had an enormous influence on the course of the war³³. For another 12 years the person who in fact had the power over the city was Kacper Nostyc, the commander of the mercenaries serving the Grand Master. It was not until the siege of July 1466 during which most of the city was destroyed that the mercenaries were forced to surrender on 28 September. The Second Peace of Toruń concluded on 19 October 1466 terminated the long war; on the strength of the treaty Pomerelia – as Royal Prussia – was incorporated into the Polish Kingdom³⁴.

In the new political and territorial structure the former commandry of Czluchów, where Chojnice was situated, was turned into a district. A starost resided in the castle in Czluchów; he administered all royal estates and represented the royal authority to burghers and peasants. Nevertheless, it was Chojnice that played the role of the political centre in the Czluchów district; in the town there took place conventions of the nobility from the district and sessions of land tribunals³⁵. The council of Chojnice sent its delegates to the assemblies of the general dietine of Royal Prussia. It also played an active role in the association of small towns established in 1662, the responsibility of which was to protect their interests against the nobility and the abuse of royal officials. In the association Chojnice represented also adjacent smaller towns such as Biały Bór, Czluchowa, Czarne, Debrzno and Tuchola³⁶.

When the last military conflict between Poland and the Teutonic Order ended in 1525, Royal Prussia enjoyed over 100 years of peace interrupted in the first half of the 17th century by the war with Sweden. During the first invasion of Swedes in Pomerelia in the years 1626–1629 Chojnice remained on the sidelines of military activities. However, the city was heavily affected by the war of 1655–1660. In September 1655 Chojnice was conquered by King Charles X Gustav; during the conflict, the suburbs were burnt down and burghers were forced to pay contributions and accommodate Swedish soldiers. The Polish troops made several attempts to regain the city from April 1656. They managed to do so in September 1656, but during the fighting, the suburbs were ruined again. In January 1657 the Swedish army marched into the city after a three-day siege. During the fights buildings in Chojnice were heavily affected. The damage was aggravated by the epidemic and great fire which destroyed the city in December 1657. In the autumn of 1657 the Swedes withdrew from most smaller towns of Pomerelia; nevertheless, in February 1659 the Swedish army units plundered Chojnice again. The treaty concluded in Oliwa in 1660 concluded the war, but the effects of it hindered the development of the city for many years. As a result of the military campaigns, most buildings in the city were destroyed, the population declined, and the city's treasury had a debt of 80,000 florins. The Great Northern War (1701–1721) entailed more damage and poverty in the city. Chojnice was forced to accommodate soldiers and pay contributions to the Saxon, Swedish and Russian armies. The plundering of the city by the army of the tsar Peter I in 1706 bore especially painful effects. The mayor Isaak Gottfried estimated the losses borne by the city during the war at 200,000 florins. The economic crisis of the city became even more serious during the Seven Year War (1756–1763) when the Russian army marching to Brandenburg through Royal Prussia forced burghers to accommodate soldiers and to provide them victuals³⁷.

The city plan of Chojnice shows the typical layout of a small town in the Monastic State of the Teutonic Order in Prussia – a regular square shape measuring 300m² with a centrally located market. The irregular line of the city's frontier in the south-east part was determined by landform features. Among small Prussian towns with an average surface of 6.5 hectares, Chojnice with its surface of about 9 hectares constituted one of the biggest centres. Originally two strips of blocks consisting of burghers' plots were allotted around the market of 70x80 m. The block between the city walls and the eastern block adjoining the market was designed for the construction of a parish church. The quick development of the city meant that in the second half of the 14th century the areas situated at Cegielniane Lake were incorporated into the city's jurisdiction³⁸. A new district was named "New Town". Probably in the beginning the city area was divided into 180 plots; as a result of the city's expansion, another 70 plots were created.

The oldest information about the number of houses and plots come from the 16th century. The illustration of 1565 mentions 250 houses situated within the city walls. Meanwhile, in the description of the city of 1570 there appears information about 223 houses, thirty-nine of which were located at the market, one hundred forty-nine in the streets and fifty-two in the New Town³⁹. In subsequent years, the number of houses declined due to fires and war damage. The description of the city of 1749 mentions 263 plots, one hundred twenty-one of which remained vacant. In the census of 1772 there is information about only 136 houses situated within the city walls⁴⁰.

Four streets came off from the corners of the market, three of which led to the city gates. The major communication role was played by the east-west route from the Gdańsk Gate to the Człuchów Gate, where the transit movement was concentrated. It was in front of the Gdańsk Gate that roads leading from the south (from Tuchola) and the northern track from Malbork and Gdańsk met. Behind the Człuchów Gate ran the road to the West to Człuchów. The Mill Gate was used mainly by the local traffic, for behind the gate there was the city's village and the mill suburbs crossed by the road leading up to the city's land estates and the city's forest. After the establishment of the monastery of St. Augustine in the southern suburbs, the so called Monastic Gate was opened in the city walls which was designed for pedestrian traffic⁴¹. Probably a similar gate called "Paulsche Tor" was situated also in the northern part of the city walls at the mouth of Paulschergasse street⁴².

Chojnice, situated several kilometers from the frontier with Poland, played an important role in the defence system of the State of the Teutonic Order, which is why the construction of the fortifications started immediately after the establishment of the town. Jan Długosz in his work "Annals or chronicles of the famous Kingdom of Poland" called Chojnice "the key and gate to Pomerania". The first record about the fortifications and moat in the southern part comes from 1365. Apart from three gates, the city walls were reinforced with 23 wall towers, and from the west and south – with two moats and an earthen rampart. Access to the city was hindered from the north and east by natural obstacles such as lakes and marshes⁴³.

In the market square there were a town hall, butchers' stalls and stallholders' stands. According to the privilege of 1360 the Teutonic Order owned their own mansion in Chojnice, which was situated behind the parson's house in the New Towns. The building was not a residence; it was occasionally visited by the commander of Człuchów when lands tribunals were held and rent was collected from the councils. Sometimes other officials and servants of the Teutonic Order who were passing through the city stayed in the mansion. The maintenance of the mansion was covered by rent paid by the city in corn and meat in return for the use of mills. In 1446 the Grand Master Konrad von Erlichshausen transferred perpetual usufruct of the mansion to the city⁴⁴.

As early as the Middle Ages in front of the city's gates, suburbs started to develop. They originally played the role of an economic back area. From the west there were the Człuchów Suburbs with gardens and malt-house recorded in the 15th century⁴⁵. West off the Człuchów Gate and the Mill Gate there was the city's village, which had their own mayor. This village was probably mentioned in the record of the 1470s referring to a settlement called Długa Wieś (Long Village) which was situated in the vicinity of the city of Chojnice near the mill. A wide route running from the south to the north in front of the Człuchów Gate, which is to be found in the city plans from the beginning of the 19th century, may be the remains of the spatial layout of the village. A village within the city and a small town on the territory of which it was created constituted one homogenous judicial-administrative area and one parish. In legal terms, the inhabitants of the village were burghers, while in economic terms they were peasants⁴⁶. Industrial equipment, essential for the city's economy, was to be found in the suburbs and the city's fields. Behind the Mill Gate at Jarcewo Stream, a mill recorded in the privilege of 1360 was erected. The second mill was located north of the city in the Dunkershagen manor. In 1377 the Grand Master allowed the city to construct two windmills in the city's fields⁴⁷. According to the description of 1749, in the Człuchów Suburbs and the Mill Suburbs apart from the above recorded mill there were several residential buildings, an inn, three distilleries, five malt-houses and 28 peasant's stockyards⁴⁸. The northern suburb with the city's brickworks was less significant economically. Far from the city, next to the southern bank of Charzykowy Lake at Jarcewo Stream, a tuck mill was built – this was used by clothiers from Chojnice⁴⁹. Malt-houses, industrial buildings and gardens were recorded in the 15th century in the southern suburb developing in front of the Gdańsk Gate⁵⁰. It was not until the early modern period that the residential role of suburbs grew significantly; while the source of 1570 mentioned only 4 houses located in the suburbs, the census of 1749 recorded 73 houses⁵¹.

The only indicator enabling us to estimate Chojnice's population in the Middle Ages is the number of houses. Assuming that the average household consisted of 4–5 people, the city may have been inhabited by about 1000 people at the beginning of the 15th century. Probably the population of the city followed the general demographic trend in Prussia and decreased in the first half of the 15th century and during the Thirteen Year War (1454–1466). The period of the demographic development commenced from the second half of the 15th century and lasted until the beginning of the 17th century. On the basis of the data included in the description of the city of 1570 its population may be estimated at 1550 inhabitants⁵². In the 17th century the

population declined by one third owing to the Swedish invasion and the epidemic of December 1657. In 1662 about 1100 people lived in Chojnice. Epidemics of 1705 and 1711 involved another decline in the population of the city. The demographic situation of the city started to improve in the mid-18th century; in 1749 Chojnice was inhabited by 1250 people and in 1772 by 1588. Throughout the 17th and 18th centuries there took place a clear change in the proportion between the number of the inhabitants of the city and the suburbs. If in 1662 the suburbs were inhabited by 260 people, then in 1749 and 1772 their number rose to correspondingly 438 and 498 people. Irrespective of the demographic fluctuations, in the Middle Ages and in the early modern period Chojnice was the second most populated town in Pomerelia (after Gdańsk)⁵³.

After the Reformation in 1555 the majority of burghers were Evangelicals, the evidence of which is the fact that in the years 1661–1772 only 33 Catholic inhabitants were granted town privileges. There were more Catholics among the poor who did not enjoy the city rights⁵⁴. The privileged group were citizens- people who owned full city rights. There was also the so-called grand citizenship which was connected with the right to brew beer. According to the census of 1772 Chojnice was inhabited by 129 citizens, 62 of whom enjoyed the grand citizenship. It is estimated that citizens constituted about one-third of all inhabitants. In the mid-18th century Chojnice became diversified in terms of social topography. Citizens lived mainly in houses situated within the city walls, while the poorer who did not have city rights resided in rented buildings in the suburbs⁵⁵. In the years 1550–1770 almost 2070 people were registered in the citizens' book, half of whom came from Chojnice and the vicinity. About 11% of citizens came from Gdańsk and smaller towns of Royal Prussia, 9% from Pomerania, 5% from Royal Prussia and 5% from Brandenburg. Relatively few new burghers (3%) moved to Chojnice from the Polish Kingdom. The German population prevailed among citizens – it was in German that the city books were written and the citizenship oath was taken⁵⁶.

Craft was the most significant for the economy of the city in the Middle Ages and in the early modern period, for about two-thirds of inhabitants earned their living from artisanship. The dominant role of craft production is confirmed in the registers of inhabitants and the social-professional analysis of people upon whom the city rights had been confirmed in the 17th and 18th centuries – 86% of them were artisans, while representatives of professions connected with trade constituted merely 4,3%. Among the small towns of Pomerelia, Chojnice was the biggest centre of craft production. The census of 1570 enumerates 152 owners of workshops. Supposedly, the climax of the prosperous situation of Chojnice craft took place in the 1630s and 1640s. The damage caused by the wars of the mid-17th century and the beginning of the 18th century entailed a decrease in the number of craftsmen. In 1662 there were only 111 guild masters in the city, in 1749 – 115, and in 1772 – 129⁵⁷. Medieval records mention representatives of several professions such as clothiers, bakers, butchers, tailors, brewers, linen draper, shoemakers, smiths, locksmiths, saddlers, cutlers, armourers⁵⁸. In the early modern period the number of professions increased; the census of 1570 lists 19 professions, while the sources of the 17th and 18th centuries mention representatives of over 30 craft professions⁵⁹. From the Middle Ages cloth-making was the most developed branch of craft. In 1348 and 1380 clothiers were granted privileges by the commander of Człuchów, thanks to which they were allowed to erect tuck mills at Charzykowy Lake. Two tuck mills were also mentioned in the early modern period⁶⁰. Clothiers' frames were to be found in the Gdańsk suburb. In Chojnice they produced grey cloth of relatively low quality for peasants and poorer inhabitants of cities. In the 16th and 17th centuries clothiers constituted almost one-third of all craftsmen – in the census of 1570 and 1662 there are recorded respectively 55 and 31 guild masters of this specialization⁶¹. In the 18th century cloth production decreased, as did the number of guild masters (10 in 1749 and 8 in 1772). Nevertheless, cloth-making and cloth trade were still considered the main pillar of the city's economy⁶². The highest number of guilders were linen drapers (16 guild masters in 1570). However, in the second half of the 17th century the significance of linen-making declined markedly; the census of 1662 mentions only three linen drapers, while the census of 1749 only two. In the whole early modern period in Chojnice, professions connected with the production of clothes such as tailors and shoemakers were quite common. In the 18th century the decline in the production of fabrics was accompanied by the growing importance of food products, the most essential of which were bakery and brewery⁶³. In Chojnice, beer was produced mainly for the local market. All owners of estates were allowed to make beer, whilst inhabitants of suburbs were deprived of this right. From the second half of the 17th century the significance of vodka production was gradually increasing so that in the 18th century the revenue from distillery exceeded the one from the production of beer. For safety reasons in 1696 the city council moved the distillery from the plots within the city walls to the Człuchów suburb⁶⁴.

Chojnice never played a major role in long-distance trade as the city was situated away from the main trade routes; in the Middle Ages merchants travelling from Greater Poland to Gdańsk stopped in Chojnice sporadically⁶⁵. The commercial significance of Chojnice was reduced to the local retail trade of food and craft products. It is estimated that inhabitants dealing with commerce constituted about 3% of the population. In the years 1550–1770 thirty-seven merchants and twenty-one representatives of professions

connected with retail trade (pharmacists, stallholders, vendors) were given city rights, which constituted about 3 % of all people registered in the citizens' book. Retail trade was concentrated in the market square and in stalls situated next to the town hall. The basic form of trade contacts with local peasants were weekly fairs⁶⁶. Foreign merchants arrived in Chojnice a few times a year to take part in fairs. The first information about a fair comes from 1420. In 1472, the right to organize a second fair granted city the King Casimir IV. In the 17th century there took place one summer fair (24 June) and two autumn fairs (29 Sept and 29 Oct) in Chojnice⁶⁷. Besides, there were special fairs where only cloth, wool and linen were sold (twice a year) and recurrent fairs thanks to which the city was supplied with basic alimentary products (flour, grain, meat). In the 17th century Chojnice became one of the most important centres for the purchase of grain in the southern part of Pomerelia. Merchants also sold local fabrics which they exported to Gdańsk and Grudziądz⁶⁸.

As opposed to other small towns in Royal Prussia, agriculture played a relatively minor role in the economic life of Chojnice. In the 16th and 17th centuries about 8% of people were involved in agriculture. The process of agrarianisation became more intense during the crisis of craft production in the first half of the 18th century when the percentage of peasants increased to 12%. Most lands in the area of the landed patrimony (about 2130 ha) were utilised by peasants who lived in the city's village situated in front of the Człuchów Gate. In part of the city's estates there were located two manors (Giegel, Hilfe) belonging to the city council. Horses, cattle, sheep and pigs belonging to burghers were grazed on pastures located in the area of the city's patrimony. According to the data of 1772 inhabitants of Chojnice bred 153 horses, 242 units of cattle and 591 units of sheep. The city council also received revenues from the lease of three mills, two windmills, a brickworks and a limestone quarry⁶⁹.

In the Middle Ages the church structures in the south-west part of Pomerelia were part of the Pomeranian archdeaconry supervised by the Archbishop of Gniezno. On the strength of the decision of the archbishop Jan Łaski in 1512 the Pomeranian archdeaconry was incorporated into the archdeaconry of Kamień (Cammin). The parish was probably created when the city was founded, but it was mentioned for the first time in the privilege of 1360, in which the Teutonic Order granted the parson 6 lans of land. The first record about the parish church of St. John the Baptist comes from 1365. Between the church and the city walls stood the parson's house. The Grand Master had the right of patronage over the parish; he appointed fellow priests from the Teutonic Order for the position of parson. After 1466 the King of Poland took over the right to present candidates to the position of parson. From the end of the 14th century the parson of Chojnice also played the function of a dean who supervised 19 adjacent parishes⁷⁰. Chojnice was one of the few small Prussian towns which in the Middle Ages possessed an extended sacral topography. In 1356 the Grand Master Winrich von Kniprode granted to the monastery of St. Augustine part of the island situated south of the city walls, and gave permission for the construction of monastic buildings and a church of the Holy Cross. Monks were also given the right to collect alms in the city⁷¹. At the turn of the 15th and 16th centuries the Chojnice monastery, like convents of other mendicant orders in Prussian towns, faced a serious crisis; the number of monks was declining, as was their influence among the burghers. In 1518 the last monks left Chojnice, and in 1534 the dilapidated monastic buildings were taken over by the city council and designated for demolition. In 1624 on the strength of the royal sentence the order of St. Augustine made an attempt to reconstruct their convent in Chojnice, but the fire in 1655 scuppered their plans. After the Polish-Swedish war terminated (1660), monks returned to Chojnice and reconstructed the church and monastic buildings⁷².

Beyond the city walls, two hospitals were built in the Middle Ages. In the Gdańsk suburbs, in the main road leading to the city from the southern side there was a chapel and hospital of St. George where people suffering from leprosy found shelter. Originally, the right of patronage over the chapel which was first recorded in 1384 belonged to the Teutonic Order, but in the 15th century the city council took over the administration of the hospital [in 1457 lay administrators of St. George were recorded]⁷³. After leprosy disappeared in Prussia in the 15th century, the hospital provided shelter for the poor. In 1619 seven and in 1653 eleven residents lived there⁷³. In the second half of the 14th century the Teutonic Order set up a hospital of the Holy Spirit in the western suburb near the road leading to Człuchów. In 1555 both hospitals were taken over by the Protestant community. The shelter of St. George returned to the Catholics in 1618, but it eventually ceased to exist after the fire of 1656⁷⁴.

In the second quarter of the 16th century Martin Luther's teachings were becoming more and more popular in Chojnice. They were brought by peripatetic preachers and young men who studied at universities in Germany. The city council headed by the mayor Michael Jöde supported the Reformation. In 1555 the privilege of King Sigismund August granting Chojnice religious freedom allowed the Lutherans to take over the parish church and hospital chapels. The majority of burghers converted to Lutheranism; in consequence, Catholicism became marginalised⁷⁵. After leaving the parish church of St. John the Baptist the Catholic parson held services in a village church in Powalki (10 km north-east of Chojnice) which was situated within the Chojnice parish. At the end of the 16th century, archbishops of Gniezno and parsons of Chojnice applied to the royal court

to regain churches and property taken over by Protestants. On the strength of the court's verdict of 1613 and the settlement concluded between the city council and the parson Jan Gleissen Doręgowski in 1616 Lutherans returned the parish church and the chapel and hospital of St. George to the Catholics, while the hospital and chapel of the Holy Spirit remained in their hands. In 1620 the city council allowed Protestant masses to be held in the upper part of the town hall, and in 1623 the whole building was converted into the church of the Holy Trinity. At the same time a new town hall was erected for the city council in the market square⁷⁶.

Having regained the parish church, the parson of Chojnice managed to get the support of the Jesuits. The first Jesuits arrived in Chojnice in 1620. Thanks to bestowments from the Catholic clergy and the Polish nobility, monks built their own residence with a school near the parish church. In 1664 the first wooden church was erected; after the fire of 1712 the construction of a brick church of the Annunciation to the Blessed Virgin Mary started. The construction of the church finished in 1744. The extension of the convent allowed the Jesuits to take over the former City Court in 1743, where in the years 1744–1755 a new building of the college was erected⁷⁷.

As early as 1375 in Chojnice a parish school was established. Its history was closely linked with the history of the parish. In 1555 it was taken over by the Protestants, and in 1618 it went back being a Catholic parish⁷⁸. After 1627 a new school building was built; it also included flats for a teacher and church servants. In 1617 the city council set up an Evangelical city school which was located in Staroszkolna street. From 1623 the Jesuits ran a Catholic school, which in 1630, on the strength of the royal privilege, was turned into a college – an institution of secondary education⁷⁹.

As a result of the second partition of Poland, Chojnice was situated within the borders of the Prussian Kingdom; on 21 Sept 1772 the Prussian army marched into the city and three days later on 27 Sept the city's mayor and councillors took an oath of allegiance to King Frederic II in Malbork. After Prussia had been defeated in the war with Napoleon in 1806, Chojnice was occupied by the Polish troops supporting the French army. The Polish rule lasted only a few months as the peace treaty of Tilsit (1807) returned Pomerelia under Prussian rule. During Napoleon's expedition to Russia (1812–1813), the inhabitants of Chojnice were forced to pay the French army a war contribution, which heavily affected the city's budget. The Congress of Vienna of 1815 stipulated that Prussia maintain its rule over Pomerelia⁸⁰. The long period of peace was interrupted by the outbreak of WWI in 1914. Chojnice was not directly involved in military procedures. Inhabitants of the city were affected by the effects of the fights in East Prussia in 1914 when a hospital for injured and sick soldiers was set up in Chojnice. According to the decisions made at the peace conference in Versailles, Pomerelia was reunited with Poland. The Weimar Republic acknowledged the Treaty of Versailles of 10 January 1920; the Polish administration gained authority over Chojnice on 31 January 1920⁸¹.

Having seized Chojnice, the Prussian authorities did away with the old self-governing political system; the administrative and judicial powers were given to officials appointed by the state, the police mayor and the judicial mayor. In 1808 a new regulation reintroduced the institution of the city council elected by citizens. There were 155 people eligible for voting in 1809. The council elected the administrative authorities which consisted of a mayor, treasury administrator and a magistrate consisting of 3–6 officials. The choice had to be approved of by the state authorities. The judiciary was excluded from the city's local authority and was now supervised by the state⁸². The power of the city's administrative bodies extended also to landed estates where, as in the early modern period, there were two manors, peasants' farms, mills and the city's forest. According to a new election law introduced in 1853, citizens eligible for voting were divided into three groups (curias) depending on the amount of tax they paid. The system guaranteed that the wealthiest- merchants, entrepreneurs, representatives of the intelligentsia and land owners – should always prevail in the city council⁸³.

In the Prussian state Chojnice kept its status as a district town. In 1772 the boundaries of the Chojnice district included the southern part of Pomerelia. In 1818 the district's area was reduced as new districts were created in Świecie and Człuchów. In 1875 a separate district of Tuchola was created from the southern part of the Chojnice district. The district was headed by a district administrator – Landrat – appointed by the state authorities⁸⁴. In Chojnice apart from officials of the municipal and district authorities there were also judicial offices. From 1815 a landed tribunal and municipal tribunal (Land- und Stadtgericht) were in operation. In 1849 municipal and district courts were introduced, while in 1879 a regional court (Amtsgericht) was set up, as was another court the authority of which extended to adjacent districts in Człuchów, Złotów and Tuchola⁸⁵.

The medieval spatial layout was preserved in Chojnice until the mid-19th century. The city plan of 1822 shows well-maintained city walls with fortified towers and gates. Along the city walls ran a moat, and from the southern side there was a defensive rampart where a rope-making factory was in operation. Only the western part of the city walls was demolished between 1810 and 1822. Houses within the city walls were made mainly of brick, but the majority of buildings had wooden porches which survived until the beginning of the 20th century – the time when they were abolished for safety reasons. A new element in the land development in the city was a building of a barracks constructed in the years 1786–1787 (extended in 1866) in

the north-west part of the New Town next to the city walls. In the 1820s burghers started to demolish the medieval walls gradually in order to get building material. In the suburbs thatched wooden houses prevailed; their architecture resembled Kashubian cottages⁸⁶. As a result of the growing settlement in the suburbs the number of houses increased, with the fast growth occurring in the first years of the Prussian rule. Between 1772 and 1778 the number of buildings grew from 195 to 236, but only 84 houses had tiled roofs. In 1825 the number of residential buildings went up to 319, and in 1852 to 374. A dynamic development took place in the second half of the 19th century. In 1871 in Chojnice there were 440 houses and in 1905 – 571⁸⁷. In the first half of the 19th century the Człuchów suburb maintained its agricultural character – the area was occupied mainly by peasants' farms. A settlement of linen drapers brought to Chojnice by Frederic II was established between present Plac Jagielloński (Denkmals-Platz) and Człuchowska street (Schlochaustraße) in the 1780s. In the 1840s buildings between Plac Jagielloński (Denkmals-Platz) and Strzelecka (Schützenstraße) and Pietruszkowa (Petersilienstraße) streets were destroyed by fire. In the Gdańsk suburb there prevailed buildings designed for the purposes of commerce and craft such as breweries, barns and granaries belonging to burghers along with houses and workshops of clothiers. In the eastern outskirts of the suburb there was a cemetery of the Evangelical community and a Catholic cemetery⁸⁸. The extension and modernisation of the urban planning in the second half of the 19th century was a consequence of the growing number of inhabitants and the increasing significance of Chojnice as a road and rail hub. In 1829 a road from Berlin to Königsberg was supplied to the city. In 1847 a road to Bytów was built. In 1856 a road to Nakło – an important transshipment point of agricultural products – was constructed. At the same time the laying of new roads to Tuchola and Brusy was undertaken. In 1871 a railroad between Piła and Tczew was launched; it connected Chojnice with the most important rail roads to Berlin and Gdańsk. In subsequent years further rail connections were opened: to Człuchów (1877), Laskowice ((1883), Nakło (1894), and Lipusz in Kashubia (1902)⁸⁹. New traffic conditions determined the development of a new district in the former Gdańsk suburb. The centre of the district was Wilhelm's Square – Wilhelms-Platz (presently Plac Niepodległości). On the northern side of the square a complex of buildings of St. Bartholomew's hospital was erected in 1886-87⁹⁰. From the square ran a new street – Bahnhofstraße leading up to the railway station (at present Piłsudski street and Dworcowa street) along which mainly villas were built. The Housing Cooperative of Office Workers started building houses in Warszawska street (Bismarkstraße) which was a branch of Dworcowa street. At the eastern end of the suburb, behind the Evangelical cemetery a district hospital was erected in the years 1914–1917 (at present in Żwirki i Wigury street)⁹¹. Throughout the 19th century a new district developed between the city and Zakonne Lake. In the early modern period the monastery of St. Augustine was the most important building in the area, but in 1819 it was taken over by the state and converted into a dormitory for students of the gymnasium school. At the beginning of the 19th century a synagogue was built near the monastery at the corner of Bankowa street and Sukienników street (Convikt- and Rähme-Straße). The main traffic artery of this part of the city became Sukienników street (Rähmestraße), constructed on the spot of the former defensive rampart which enabled the communication from the east to the west not entering the Old Town. In 1862 on the southern side of the street a municipal hospital was built. The layout of streets remained unchanged in the Człuchów suburb except the wide road leading to the city's village which was turned into two public squares. On the spot of the pond Denkmal-Platz was built (at present Plac Jagielloński), the name of which refers to the monument erected in 1881 which commemorated the inhabitants of Chojnice who had died during the French-Prussian war (1870–1871)⁹². In the southern part of the former village, Königs-Platz (was built; it played an important role in the city's communication as roads to Nakło, Bytów and Człuchów ran from it. At the beginning of the 20th century Człuchowska street and Strzelecka street were changed into wide promenades leading up to the park and the shooting manor built in the years 1785–1788. Buildings of administrative and judicial institutions constructed in the second half of the 19th century gave a new image to the Człuchów suburb. At the end of the axis of Człuchowska street there was a building where the district authorities resided (1892). In front of the former Mill Gate (demolished in 1836) a complex of judicial buildings (1879) and a jail (1865) were constructed⁹³. In the vicinity of the church and the poorhouse of the Holy Spirit a complex of buildings dedicated to the primary school for boys was established in 1861 and extended in 1909; the school for girls received a new building in 1882⁹⁴. The Old Town was also modernised. In the 1880s the awareness of the need to protect monuments was strong enough to allow the preservation of the Człuchów Gate – a passageway was broadened to make the traffic go smoothly through it. The biggest changes were introduced in the market square. After the old town hall and the guardhouse at the church of the Holy Trinity were demolished, a new building was erected for the local administration next to the northern frontage (1901–1902). In the western part of the market an imposing building of the post office was constructed (1886)⁹⁵. Areas north of the Old Town did not develop so intensively. Residential buildings were erected only along Ziegelstraße (at present Mickiewicza street) and Hohe Höfe (at present Wysoka street). In the fields north of Cegieliiane Lake a Jewish cemetery and a municipal slaughterhouse were set up. On the

site of the former municipal farm Giegel a youth detention centre (1885) and an estate for homeless farm workers (1892) were built⁹⁶. Cegieliiane Lake which, like Zakonne Lake, was situated in the southern part and only accumulated the city's sewage and so hindered the development of the residential or industrial infrastructure in this part of the city. After the great epidemic of cholera in 1866 the decision was made to drain and cover Cegieliiane Lake. In 1886 a canal was built, which allowed channeling water from Zakonne Lake⁹⁷. At the beginning of the 20th century the most important municipal facilities were built in Chojnice such as a gas company, waterworks and power station in 1900 along with the sewerage system in 1909⁹⁸.

In the last quarter of the 18th century, Chojnice flourished in terms of demography and economy. In 1786 thirty-six families from German countries settled in Chojnice having received substantial assistance from the Prussian authorities. As a result of the influx of new settlers, the number of inhabitants in the period up to the outbreak of the Napoleonic wars increased by almost 20% (from 1588 to 1876)⁹⁹. The demographic boom was not hindered by epidemics of cholera of 1831, 1848/1849 and 1866. In the first half of the 19th century, the number of inhabitants grew to 5029 (in 1855) only to double in the second half of the 19th century. According to the census of 1910, 11 980 people lived in Chojnice¹⁰⁰. Owing to the 19th century influx of Catholics from adjacent villages, the religious structure of the population had changed. The percentage of Catholics rose from 27% in 1821 to 53% in 1910, while the number of Evangelicals declined from 70% to 45%. The religious structure to a large extent overlapped with the social and financial structure. Catholics prevailed among the working class and the poorer strata of the society, whilst representatives of the upper and middle classes (merchants, officials, entrepreneurs) were mostly Evangelicals. Until 1920 it was the German population that constituted the majority in the city. At the beginning of the 20th century, Poles constituted a mere 7% of those living in Chojnice. From the end of the 18th century, Jewish traders started to settle in Chojnice. According to the census of 1816, the Jewish community consisted of 44 people. The size of the community continued to grow until the 1880s when 563 Jews lived in Chojnice – 5.6% of the entire population. In subsequent years, the number of Jews diminished considerably owing to emigration. According to the census of 1910, Jews constituted only 2% of the whole population (257 persons)¹⁰¹. A brick synagogue was erected in about 1830 at Zakonne Lake, on the corner of the streets Konviktstrasses and Rähmestraße (at present Bankowa street and Sukienników street). The oldest Jewish cemetery was situated in the northern part of the city, at the crossing of the streets Ziegel and Lämmer-strasse (at present Mickiewicza street and Zielona street). In 1900 a new Jewish cemetery was established in the vicinity (in Hohe Höfe street – at present Wysoka street)¹⁰².

When Chojnice was incorporated into Prussia in 1772, the most important role was played by the trade of corn and weaving. The Prussian authorities intended to revive the craft of drapery; with this aim they financed the redecoration of the tuck mill and the construction of two dye-works. Public resources were also used to build a plant producing linen. Nevertheless, the dynamic development of textile craft lasted for a short time. Most weaving workshops went bankrupt after Chojnice had lost access to the Russian and Polish markets and had to face competition from German countries¹⁰³. Craft constituted the basis for the economic existence of Chojnice until the outbreak of WWI. The industrial revolution did not affect the city's development – at the beginning of the 20th century, 266 craft workshops were in operation, while only 200 people were employed in the industrial sector. The biggest industrial plant – the machine factory of Bruno Riedel – employed about 40 workers. Until the beginning of the 20th century, the city still played a major role in the wholesale trade of crops¹⁰⁴.

When the city belonged to Poland in the years 1920–1939, it maintained the status of an important centre for local and state administration. The political system of Chojnice did not differ significantly from that of the Prussian period. The most important body of the local authorities was the city council consisting of 30 members elected by the city's inhabitants. It appointed the mayor of the city and five members of the magistrate. In Chojnice there were also offices of the district administration – the starost and the District Dietine, along with the grodzki court (court of first instance), the district court and a jail. The city's location 2 kilometres from the Polish-German border enabled the establishment of the Inspectorate of the Border Guards, customs offices, and the First Rifle Battalion in Chojnice with new barracks built in Świętopelka street in 1936¹⁰⁵.

In the interwar period, the city's population increased by 55% – from 10,435 in 1921 to 16, 213 in 1937. As a result of the emigration of Germans and Jews, the ethnic profile of the city changed considerably. In 1937 Germans constituted only 12% of the population, while the Jews merely 0.3%¹⁰⁶. What distinguished Chojnice from other Pomeranian towns was the large number of inhabitants employed in institutions of state or local authorities, which was the consequence of the fact that the city was a major administrative centre. According to the data of 1931, this group constituted 47% of the whole population. 17% of Chojnice's inhabitants were employed in industry and craft, while 9% in trade¹⁰⁷.

In the years 1920–1939 the city centre maintained its former image. The only significant change was the demolition of the church of the Holy Spirit situated in front of the Człuchów Gate in 1938. The areas situated between the Old Town and the railway station along with the main street

exits were the place where most residential buildings were constructed. In the 1930s between Piłsudskiego street and Gdańska street, a new network of streets was demarcated (i.e. Żwirki i Wigury, Sambora, Mestwina, Subisława streets), where the construction of new houses was undertaken with flats mainly for office workers and members of the intelligentsia. A new phenomenon was the existence of housing cooperatives which erected single-family houses for the working class. In the years 1928–1934 almost 70 houses for workers were built in Bytowska street; a few years later similar houses were constructed between Bytowska and Strzelecka streets (Polesie street) and in Gdańska street. In order to improve the living conditions of the working class, two complexes of allotments were built in the 1930s in Żwirki i Wigury street and in Bytowska street. In the 1930s the local authorities were increasingly concerned about the development of some areas of former municipal lakes. In 1932 on the site of the dried Cegielniane Lake, a municipal stadium was constructed, while a municipal park was set up around the pond which remained after Zakonne Lake¹⁰⁸.

On 1 September 1939 Chojnice was occupied by the German army. The city's architecture was not damaged during the brief combat. It was not until the first months of the Nazi occupation that the synagogue was burnt down and the Church of the Holy Trinity was demolished. The Nazis murdered the Jewish population and a great number (155 persons) of the members of the Polish intelligentsia and social activists¹⁰⁹. Within the project of the construction of the road from Berlin to Königsberg the main west-east artery of the city leading through Człuchowska, Sukienników and Gdańska streets was built. The Nazi authorities continued the project of erecting multi-family houses in the borough situated between Gdańska street and the railway station (at present Żwirki i Wigury, Drzymały, Mestwina streets). Several multi-family houses were also built in Człuchowska street¹¹⁰.

On 14 February 1945 the Soviet army liberated Chojnice after a few days of fighting. As a result of military activity and arson committed after the city had been conquered, about 60% of buildings in the city centre were demolished. Only the northern frontage with the town hall survived in the market square¹¹¹. In the political system of real socialism the local authorities were answerable to the state authorities and the party. From 1945 the

district of Chojnice belonged to the Bydgoszcz province, and in 1999 it was incorporated into the Pomeranian Province.

After 1945 the city's population grew rapidly. In 1945 Chojnice had 12,444 inhabitants, while twenty years later the population rose to 22,622 in 1980, in 1980 to 31,995, and in 2013 to 40, 306¹¹². In the first quarter of the post-war period the demographic development did not go hand in hand with urban and economic development. Until the 1960s new buildings were constructed only in the Old Town on the sites of buildings demolished in 1945, and in the boroughs created at the end of the 19th century and in the first decades of the 20th century – from the west in front of the former Człuchów Gate (Człuchowska street, January 31 street) and near the railway station (Drzymały street, Łanowa street). At the beginning of the 1970s the Housing Co-operative launched the construction of new residential estates (Świętopelka estate and Budowlanych estate) in the south-east part of Chojnice between Warszawska street and Gdańska street. The intensive development of the residential building sector in new and hitherto undeveloped areas started in the mid 1970s. It was then that the estates of Osiedle Hallera and Osiedle 700-lecia were built. They were concrete prefabricated housing projects devoid of any individual features, which was typical of the socialist house building sector. Single-family houses were built at that time in the areas situated in the southwest and northern parts of the city. The development of new estates in the 1970s was connected with the establishment of large machinery and metal industrial plants in Chojnice. The growing industrialisation of the city led to the creation of a new industrial estate between Lichnowska street and Tucholska street¹¹³.

The social and urban development of the city in the second half of the 20th century did not entail the enlargement of the city's area, for on the strength of the decisions of the state authorities of 1949 and 1968 the municipality was deprived of forests and the countryside which had belonged to it since the Middle Ages. Hence, the municipality's area was reduced from 3086 hectares in 1939 to 2066 hectares in 1968. The present territorial shape of the municipality (2104 hectares) was established in 1977 when the countryside from the southern side of the city was incorporated into Chojnice for the sake of industry¹¹⁴.

Translated by Agnieszka Chabros

NOTES

- ¹ *Handfesten der Komturei Schlochau*, hrsg. v. P. Panske (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens 10), Danzig 1921, p. 9; J. Szukalski, *Warunki naturalne powiatu, w: Chojnice dzieje miasta i powiatu*, ed. St. Gierszewski, Wrocław 1971, pp. 9, 14
- ² K. Walenta, *Okolice Chojnic w okresie przedhistorycznym*, in: *Dzieje Chojnic*, ed. K. Ostrowski, Chojnice, 2003, pp. 23 n.; L. J. Łuka, *Osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne na terenie powiatu chojnickiego*, „Pomerania Antiqua”, vol. 5, 1974, pp. 180–190.
- ³ K. Walenta, *Okolice Chojnic* (jak przyp. 2), p. 36; L. J. Łuka, *Starożytność i średniowiecze w świetle wykopalisk archeologicznych*, in: *Chojnice dzieje miasta i powiatu*, ed. St. Gierszewski, Wrocław 1971, p. 39 n.
- ⁴ K. Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*, „Prace Komisji Historycznej PTPN”, vol. 18, Poznań 1960, fasc. 4, pp. 214–220; M. Kowalczyk, *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania*, „Archeologia Baltica VI”, Łódź 1986, pp. 29 n.; J. Spors, *Kasztelania raciańska w średniowieczu*, „Zapiski Historyczne”, vol. 56, 1991: fasc. 4, pp. 123–135; J. Spors, *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Ślawieńskiego od XII do początku XIV w.*, Słupsk 1983, p. 91.
- ⁵ J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993, pp. 33, 204 f.
- ⁶ B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003, p. 47 nn; K. Zielińska – Melkowska, *Zjednoczenie Pomorza Gdańskiego z Wielkopolską pod koniec XIII wieku: umowa kępińska 1282*, Toruń 1968, p. 81 n.; J. Bieniak, *Postanowienia układu kępińskiego (15 lutego 1282)*, „Przegląd Historyczny”, vol. 82, 1991: fasc. 2, pp. 209–232.
- ⁷ K. Jasiński, *Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w latach 1308–1309*, „Zapiski Historyczne”, vol. 31, 1966, fasc. 3, p. 44; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie* (as n. 6), pp. 538 n.
- ⁸ *Pommerellisches Urkundenbuch*, hrsg. v. M. Perlbach, Danzig 1882, n. 275, 276; A. Szweda, *Dokument księcia Mściwoja II dla klasztoru augustianów w Swornegacjach z 1275 r.*, „Zeszyty Chojnickie”, vol. 20, 2005, pp. 105–115; M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chojnickiej w granicach komturstwa człuchowskiego*, Chojnice 2005, s. 44.
- ⁹ K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu (do roku 1466)*, in: *Dzieje Chojnic* (as n. 2), p. 49 n.
- ¹⁰ I. G. Goedtke, *Geschichte der Stadt Conitz*, Danzig 1724 (reprint Chojnice 1991), p. 13; E. Rozenkranz, *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk 1962, p. 208.
- ¹¹ T. Lalik, *Miasta Pomorza Gdańskiego i ich ustrój w XIII w.*, „Zapiski Historyczne”, vol. 30, 1965: fasc. 4, p. 31; K. Walenta, *Okolice Chojnic w okresie przedlokacyjnym*, in: *Dzieje Chojnic* (as n. 2), pp. 21–45.
- ¹² M. Grzegorz, *Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1308–1466*, Bydgoszcz 2007, p. 44.
- ¹³ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), n. 2; A. Szweda, *Najstarsi mieszkańcy Chojnic w dokumentach komtura człuchowskiego z lat 1323 i 1326*, „Zeszyty Chojnickie”, vol. 21, 2006, pp. 83–90.
- ¹⁴ K. Kasiske, *Das Deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen*, Königsberg 1938, p. 163.
- ¹⁵ P. Panske, *Urkundenstudien zunächst zur Geschichte der Komturei Schlochau und Tuchel*, „Altpreussische Forschungen”, vol. 11, 1934, p. 25; K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu* (as n. 9), p. 51 n.
- ¹⁶ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), n. 2, 5, 6, 11, 16; K. Kasiske, *Das Deutsche Siedelwerk* (as n. 13), p. 164.
- ¹⁷ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), p. 26 the information about „via aniqua” (ca. 1344) throughout Pawłówek to Chojnice; K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu* (as n. 9), p. 51; *Hansische Handelsstrassen*, hrsg. v. F. Bruns, H. Weczerka, Weimar 1967, pp. 629, 631, 666 n.; W. Szulist, *Ważniejsze szlaki handlowo-komunikacyjne północno-zachodniego Pomorza Gdańskiego w XVI–XVII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 35, 1970: z. 3–4, p. 105; K. Ślaski, *Lądowe szlaki handlowe Pomorza XI–XIII w.*, *Zapiski Historyczne*, t. 34, 1969: z. 3–4, p. 42.
- ¹⁸ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), n. 17, the first information about land estates “bonis civitatis nostri Conitz” comes from 1340.
- ¹⁹ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), n. 74; K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu* (as n. 9), p. 56 nn; *Słownik historyczno-geograficzny* (as n. 8), p. 44.
- ²⁰ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), n. 118; R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, pp. 44 n.
- ²¹ K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu* (as n. 9), pp. 103 n; M. Golembowski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, in: *Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, ed. Z. Zdrójkowski, Toruń 1990, p. 273.
- ²² *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), n. 17; R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 44.
- ²³ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [The State Archive in Bydgoszcz] (henceforth APB), Akta miasta Chojnic, n. 33 (Acta consularia 1436–1543), pp. 1, 28, 32; *Dzieje ziemi i powiatu chojnickiego*, t. IV: *Dzieje ziemi chojnickiej w wypisach*, ed. J. Knopek, Chojnice 2008, p. 34.
- ²⁴ J.-E. Beuttel, *Zur Stellung der Stadt Konitz gegenüber dem Deutschen Orden in der Zeit des Preußischen Bundes sowie des Dreizehnjährigen Krieges (1454–1466)*, „Beiträge zur Geschichte Westpreußens”, n. 12, 1991, pp. 122, 125; W. Look, *Chojnice a zakon krzyżacki w dobie Związku Pruskiego i wojny trzynastoletniej*, „Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” n. 3, Bydgoszcz 1965, p. 15.
- ²⁵ A. Groth, *Ustrój miasta*, w: *Dzieje Chojnic* (as n. 9), pp. 140 n.; *Das Bürgerbuch der Stadt Konitz von 1550–1850*, hrsg. v. E. Kloß (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 13), Danzig 1927, pp. 17, 19; Z. Kratochwil, *Konflikty społeczno-ustrojowe w Chojnicach do 1772 r.*, „Rocznik Gdański”, vol. 48, 1, 1988, pp. 65, 69.
- ²⁶ Z. Kratochwil, *Starostwo człuchowskie a królewskie miasto Chojnice w XVII–XVIII w.*, „Rocznik Gdański”, vol. 47, 1, 1987, vol. 129 n.
- ²⁷ A. Groth, *Ustrój miasta* (as n. 9), pp. 149 n.
- ²⁸ A. Groth, *Ustrój miasta* (as n. 9), p. 144.
- ²⁹ S. Józwiak, K. Kwiatkowski, S. Szybkowski, A. Szweda, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim 1409–1411*, Malbork 2010, pp. 331, 467, 512, 519, 596.
- ³⁰ W. Look, *Chojnice a zakon krzyżacki* (jak przyp. 24), s. 10 n; M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308–1521)*, Gdańsk 1993, p. 172 n.
- ³¹ R. Czaja, *Małe miasta na zjazdach stanów pruskich do 1454 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Archaeologia XXVIII, 2001, p. 105; W. Look, *Chojnice a zakon krzyżacki* (as n. 24), p. 21; E. Weise, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert*, Bd. I, Marburg 1970, p. 164.
- ³² M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, p. 125 n.
- ³³ Ibidem, pp. 177 nn., 244 nn.; S. Zonnenberg, *Bitwa pod Chojnicami z 18 IX 1454 r. w „Rocznikach” Jana Długosza – analiza źródłowa*, in: *Bitwa pod Chojnicami 18 IX 1454 r. w tradycji historycznej i regionalnej*, pod red. J. Knapka, B. Kuffla, Chojnice 2004, pp. 49–90.
- ³⁴ J.-E. Beuttel, *Zur Stellung* (as n. 24), pp. 134 n.; W. Look, *Chojnice a zakon* (as n. 24), pp. 27 n.
- ³⁵ St. Gierszewski, *W łączności z Polską*, in: *Chojnice dzieje miasta* (as n. 1), pp. 79 n, 86 n; E. Bahr, *Die Verwaltungsgebiete Königlich-Preußen 1454–1772*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, Bd. 74, 1938, p. 99.
- ³⁶ S. Achremczyk, *Związek małych miast Prus Królewskich w latach 1683–1772*, „Zapiski Historyczne”, vol. 44, 1979: fasc. 1, pp. 31–33; J. Dygdała, *Kwestia dopuszczenia małych miast*

Prus Królewskich do sejmiku generalnego w latach 1764–1768, „Zapiski Historyczne”, vol. 46, 1981: fasc. 1, pp. 56 n.; I. G. Goedtke, *Geschichte* (as n. 10), pp. 12 n.

- ³⁷ A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25); pp. 116 n.; I. G. Goedtke, *Geschichte* (as n. 10), pp. 41–43; Z. Kratochwil, *Starostwo człuchowskie* (as n. 26), pp. 126 nn.
- ³⁸ K. Walenta, W. Trzciński, K. Trzcińska, *Nowe Miasto w Chojnicach w świetle badań wykopaliskowych*, in: *Archaeologia et Historia*, Łódź 2000, pp. 403–410.
- ³⁹ Th. Lewerenz Th., *Größentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1976, p. 251; *Lustracja Województwa Pomorskiego 1565 r.*, ed. St. Hoszowski, Gdańsk 1961, p. 47; I. T. Baranowski, *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, vol. XII: *Prusy Królewskie*, Warszawa 1911, p. 231.
- ⁴⁰ *Inwentarz starostwa człuchowskiego*, ed. M. Fryda, Człuchów – Gdańsk 2008, p. 48; St. Gierszewski, *Zabudowa i ludność Chojnic do XIX w.*, „Zeszyty Chojnickie”, n. 4, 1970, p. 19; A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25), p. 132.
- ⁴¹ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. VI, hrsg. v. K. Conrad, Marburg 1986, p. 229.
- ⁴² AP, Akta miasta Chojnic, no. 33, p. 74; no. 34, p. 129.
- ⁴³ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. VI (as n. 41), p. 229; A. Chęć, *Fortyfikacje miejskie Chojnic i ich rola w zmaganiach polsko-krzyżackich*, w: *Między średniowieczem a nowożytnością: echa wojny trzynastoletniej na ziemi chojnickiej*, ed. J. Knopek, B. Kuffel, Chojnice 2006, pp. 13–29.
- ⁴⁴ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), no. 183, p. 195; APB, Akta miasta Chojnic, no. 33, p. 36; K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu* (as n. 9), p. 60; A. Chęć, *O dworze krzyżackim (zwanym później miejskim) w Chojnicach*, „Zeszyty Chojnickie”, no. 21, 2006, pp. 11–15.
- ⁴⁵ APB, Akta miasta Chojnic, no. 33, p. 7; no. 34, p. 81.
- ⁴⁶ K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu* (as n. 9), p. 77; I. G. Goedtke, *Geschichte* (as n. 10), p. 27; *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, ed. T. Wierzbowski, vol. 1, Warszawa 1905, no. 1154, 1247 (1471) „ante civitatem Choyncyza iuxta villam Długowyesz”; ibidem, vol. IV, ed. T. Wierzbowski, Warszawa 192, no. 185 (1507); W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte des Herzogtums Preußen* (Marburger Ostforschungen), Marburg 1979, pp. 35, 83.
- ⁴⁷ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), no. 118; R. Kubicki, *Młynarstwo* (as n. 20), pp. 43 n., 331; K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu* (as n. 9), p. 57.
- ⁴⁸ A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25), s. 134.
- ⁴⁹ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), no. 25, 131; K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu* (as n. 9), p. 61.
- ⁵⁰ APB, Akta m. Chojnic, no. 33, pp. 76, 77.
- ⁵¹ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, vol. XII: *Prusy Królewskie*, p. 1, ed. I. T. Baranowski, Warszawa 1911, p. 231; St. Gierszewski, *Zabudowa i ludność Chojnic do XIX wieku*, „Zeszyty Chojnickie”, no. 4, 1970, p. 19; A. Borzyszkowski, *Ludność Chojnic w połowie XVIII wieku*, „Przeszość demograficzna Polski”, no. 7, 1975, p. 111.
- ⁵² *Polska XVI wieku* (as n. 51), pp. 231 n.; *Lustracja Województwa Pomorskiego 1565 r.* (as n. 39), pp. 47 n.; St. Gierszewski, *Zabudowa i ludność Chojnic do XIX wieku*, „Zeszyty Chojnickie”, no. 4, 1970, pp. 16 n.
- ⁵³ St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1996, p. 188; A. Borzyszkowski, *Ludność Chojnic* (as n. 51), pp. 110–112; M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Großen*, Leipzig 1909, Bd. II, p. 620.
- ⁵⁴ A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25), pp. 156, 197; Z. Kratochwil, *Reformacja i kontrreformacja w Chojnicach w latach 1518–1772*, „Rocznik Gdański”, vol. 52, 1992, fasc. 1–2, pp. 70 n.
- ⁵⁵ A. Borzyszkowski, *Ludność Chojnic* (as n. 51), pp. 115–117; M. Bär, *Westpreussen* (as n. 53); A. Groth, *Regestr pogłównego generalnego z 1662 r. dla Chojnic*, „Zeszyty Chojnickie”, vol. 20, 2005, s. 116–129; I. Kaufmann, *Der Zustand von Konitz zur Zeit der preußischen Besitzergreifung*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins”, no. 3, 1906, p. 45.
- ⁵⁶ *Das Bürgerbuch* (as n. 25), pp. 10, 12; A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25), pp. 156, 161 n.
- ⁵⁷ St. Gierszewski, *W łączności z Polską* (as n. 35), pp. 103 n.; idem, *Struktura gospodarcza* (as n. 53), p. 209, Tab. 19; A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25), p. 159; *Polska XVI wieku* (as n. 51), pp. 231 n.
- ⁵⁸ APB, Akta miasta Bydgoszczy, no. 33, pp. 1, 11, 16, 17, 22; W. Look, *Chojnice a zakon krzyżacki* (as n. 24), s. 7.
- ⁵⁹ A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25), p. 164 n.
- ⁶⁰ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), no. 25, 131.
- ⁶¹ St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza* (jak przyp. 53), s. 209, 213; A. Groth, *Regestr pogłównego generalnego z 1662 r. dla Chojnic*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 20, 2005, s. 116–129; Z. Kratochwil, *Konflikty społeczno-ustrojowe* (jak przyp. 25), s. 81.
- ⁶² M. Bär, *Westpreussen* (as n. 53), p. 619; I. Kaufmann, *Der Zustand von Konitz* (as n. 55), p. 46.
- ⁶³ St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza* (as n. 53), p. 177, tab. 19; A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25), pp. 171, 184; Z. Kratochwil, *Konflikty społeczno-ustrojowe* (as n. 25), p. 80.
- ⁶⁴ Z. Kratochwil, *Konflikty społeczno-ustrojowe* (as n. 25), p. 77 n.
- ⁶⁵ M. Biskup, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV w.*, Warszawa 1959, p. 103.
- ⁶⁶ St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza* (jak przyp. 53), s. 113; A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (jak przyp. 25), s. 190.
- ⁶⁷ APB, Akta miasta Chojnic, Dokumenty, no. 11, R. Czaja, *Jahrmärkte im Ordensland Preußen im Mittelalter*, w: *Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Eine europäische Region in ihren geschichtlichen Bezügen*, hrsg. v. B. Jähniß, G. Michels, Lüneburg 2000, pp. 323 n.; *Dzieje ziemi i powiatu* (as n. 23), p. 60.
- ⁶⁸ St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza* (as n. 53), pp. 124, 161; A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25), p. 190; I. Kaufmann, *Der Zustand von Konitz* (as n. 55), p. 46.
- ⁶⁹ St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza* (jak przyp. 53), s. 29, 190; A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (jak przyp. 25), s. 186 n; M. Bär, *Westpreussen* (jak przyp. 53), s. 628.
- ⁷⁰ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), nr 74, 112, 176, 189; *Visitatio Archidiaconatus Camenensis Andrea de Leszno Leszczyński Archiepiscopo a. 1652 et 1653 facta*, ed. P. Panske (Fontes TNT XI) Toruń 1907, pp. 132–140, 153; *Chojnice w średniowieczu* (jak przyp. 9), p. 67 n.; H. Rząska, *Dzieje parafii i kościoła pw. Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Chojnicach*, in: *Liber Regestorum in quo proventus ecclesiae parochialis Conecensis ...*, ed. A. Czapczyk, B. Zagórska, Chojnice, 2001, p. 7.
- ⁷¹ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. VI, hrsg. v. K. Conrad, Marburg 1986, nr 413; Z. Kratochwil, *Augustianie w Chojnicach (1356–1819)*, „Rocznik Gdański”, t. 49, 1, 1989 s. 23–50.
- ⁷² Z. Kratochwil, *Augustianie* (as n. 71), p. 36 n.
- ⁷³ APB, Akta miasta Chojnic, no. 33, p. 34; *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), no. 143; M. Horanin, *Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, no. 2, 2005, pp. 143 n.; *Visitatio Archidiaconatus* (as n. 70), p. 154.
- ⁷⁴ Ch. Probst, *Der Deutsche Orden und sein medizinisches Wesen in Preussen. Hospital, Firmarie und Arzt bis 1525* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 29), Bad Godesberg 1969, p. 89; I. G. Goedtke, *Kirchengeschichte der evangelischen kleinen Städte im Polnischen Preußen*, hrsg. von H-Ch. Surkau und M. Conitzer, Hamburg 2010, p. 161.
- ⁷⁵ Z. Kratochwil, *Reformacja i kontrreformacja w Chojnicach w latach 1518–1772*, „Rocznik Gdański”, vol. 52, 1992, fasc. 1–2, pp. 71 n.; I. G. Goedtke, *Kirchengeschichte* (jak przyp. 74), p. 157 n.; H. Freytag, *Die Reformation in der Starostei Schlochau*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, Bd. 48, 1905, pp. 69 n.; P. Panske, *Chojnice i Człuchowo*

w czasach tak zwanej reformacji i przeciwreformacji, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, vol. 32, Toruń 1925, p. 145 n.

⁷⁶ Z. Kratochwil, *Reformacja* (as n. 75), p. 74; I. G. Goedtke, *Kirchengeschichte* (as n. 74), p. 160 n.

⁷⁷ A. Scheffs, *Parafialny kościół pojezuicki p.w. Zwiastowania NMP w Chojnicach*, Chojnice 1994, p. 17 n.; M. Garas, Ł. Trzciniński, *Badania archeologiczne na dziedzińcu Kolegium Jezuitów w Chojnicach*, „Zeszyty Chojnickie”, no. 25, 2010, p. 11 n.; H. Porożyński, *Z dziejów Liceum Ogólnokształcącego im. Filomatów Chojnickich w Chojnicach (1623–2002)*, Słupsk 2004, p. 10 n.

⁷⁸ *Handfesten der Komturei Schlochau* (as n. 1), n0. 112; A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej* (as n. 25), p. 195.

⁷⁹ H. Porożyński, *Z dziejów Liceum* (as n. 77), p. 12; St. Gierszewski, *W łączności z Polską* (as n. 35), p. 117 n.

⁸⁰ W. Look, *Pod zaborem Pruskim*, in: *Chojnice dzieje miasta* (as n. 1), pp. 127–131.

⁸¹ M. Wojciechowski, *W ostatnim okresie rządów pruskich (XI- 1918 – I 1920)*, in: *Dzieje Chojnic* (as n. 1), pp. 343–362.

⁸² W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), pp. 127 n.; A. Groth, *Małe miasta pomorskie w latach 1772–1806*, Słupsk 2009, pp. 12 n.

⁸³ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim*, in: *Dzieje Chojnic* (as n. 1), pp. 232 n.

⁸⁴ J. Szwanowski, *Pruska administracja powiatu chojnickiego w latach 1772–1919*, in: *Przeszłość i teraźniejszość powiatu chojnickiego*, ed. J. Knopek, B. Kuffel, Chojnice 2005, pp. 34–49; idem, *Landrat w systemie administracji pruskiej w latach 1772–1920 na przykładzie powiatu chojnickiego*, in: *Rola starosty w administracji zespolonej na przykładzie powiatu chojnickiego*, red. J. Knopek, Chojnice 2006, pp. 13–25.

⁸⁵ M. Bär, *Westpreussen* (as n. 53), pp. 107 n.; A. Groth, *Chojnice w 1778 roku. Z problematyki pomorskiego miasteczka*, „Zeszyty Chojnickie”, no. 19, 2004, pp. 20 n.

⁸⁶ J. Szwanowski, *Pruski garnizon w Chojnicach*, p. I, „Zeszyty Chojnickie”, no. 25, 2010, pp. 66–74; B. Borowka, *Aus Sage und Geschichte von Konitz : ein Heimatbuch*, Konitz, 1919, p. 73; I. Kaufmann, *Der Zustand von Konitz* (jak przyp. 55), p. 48.

⁸⁷ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (as n. 83), p. 241; *Statistische Darstellung des Kreises Konitz: nach amtlichen und anderen zuverlässigen Quellen im Auftrage des Königlich-landraths-Amtes*, bearb. v. W. Fuhrmann, p. 44; B. Borowka, *Aus Sage* (as n. 86), p. 73; A. Groth, *Chojnice w 1778 r.*, (as n. 85), p. 26; idem, *Małe miasta* (as n. 82), p. 34 n.

⁸⁸ B. Borowka, *Aus Sage* (as n. 86), pp. 73, 89; K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (as n. 83), p. 243.

⁸⁹ B. Borowka, *Aus Sage* (as n. 86), p. 87, 94; W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), pp. 136 n., 155.

⁹⁰ *Zakład św. Boromeusza w Chojnicach 1885–1935. Księga Pamiątkowa*, Chojnice, 1935, p. 13 n.

⁹¹ W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), s. 157; K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (as n. 83), pp. 242 n.; J. Mühlradt, *Aus Konitz' vergangenen Tagen*, p. 2, Konitz 1917, p. 98 n.

⁹² W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), p. 140; P. Letkemann, *Zur Geschichte der Juden in Konitz im 19. Jahrhundert*, „Beiträge zur Geschichte Westpreußens”, no. 9, 1985, p. 108.

⁹³ B. Borowka, *Aus Sage* (as n. 86), pp. 74, 97; W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), p. 135.

⁹⁴ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (as n. 83), p. 294; W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), p. 142.

⁹⁵ B. Borowka, *Aus Sage* (as n. 86), pp. 96, 97; J. Mühlradt, *Aus Konitz' vergangenen Tagen* (as n. 91), p. 99.

⁹⁶ H. Porożyński, *Zakład poprawczy w Chojnicach w latach 1885–1985*, Słupsk 1991, p. 8 n.; K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (as n. 83), p. 243 n.

⁹⁷ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (as n. 83), p. 289; R. Chmara, *Dawne jeziora Chojnic i okolic na mapach topograficznych z lat 1796–1992*, „Zeszyty Chojnickie”, no. 22, 2007, p. 10 n.; J. Mühlradt, *Aus Konitz' vergangenen Tagen* (as n. 91), pp. 105 n.

⁹⁸ B. Borowka, *Aus Sage* (as n. 86), p. 95; W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), p. 156.

⁹⁹ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (as n. 83), p. 246; A. Groth, *Chojnice w 1778 r.*, (as n. 85), pp. 24 n.; B. Borowka, *Aus Sage* (as n. 86), p. 73.

¹⁰⁰ W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), p. 154; *Statistische Darstellung des Kreises Konitz*, bearb. v. W. Fuhrmann, Konitz 1871, pp. 21 n.

¹⁰¹ K. Wajda, *Chojnice pod panowaniem pruskim* (as n. 83), pp. 251–262; P. Letkemann, *Zur Geschichte* (as n. 92), p. 113.

¹⁰² A. Lorbiecki, *Chojnickie cmentarze żydowskie w przestrzeni kartograficznej. Sprawozdanie z badań lokalnych*, „Zeszyty Chojnickie”, no. 25, 2010, pp. 185–190; M. Wołos, *Cmentarze żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, w: *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, pod red. J. Szilinga, Toruń 1995, pp. 220 n.; P. Letkemann, *Zur Geschichte* (as n. 92), pp. 110 n.

¹⁰³ A. Groth, *Chojnice w 1778 r.* (as n. 85), pp. 27 n.; B. Borowka, *Aus Sage* (as n. 86), p. 73.

¹⁰⁴ W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), p. 139; *Statistische Darstellung des Kreises Konitz* (as n. 100), p. 81 n.

¹⁰⁵ W. Look, *Pod zaborem pruskim* (as n. 80), p. 139; *Statistische Darstellung des Kreises Konitz* (as n. 100), s. 81 n.

¹⁰⁶ J. Borzyszkowski, *Chojnice w II Rzeczypospolitej – w latach wolności i okupacji hitlerowskiej*, in: *Dzieje Chojnic* (as n. 1), pp. 376, 420 n.; Z. Karpus, *Gmina wyznaniowa żydowska w Chojnicach w latach 1920–1939*, in: *Gminy wyznaniowe* (as n. 102), pp. 158 n.; Z. Waszkiewicz, *Stosunki wyznaniowe w Chojnicach i powiecie chojnickim w latach 1920–1939*, in: *Polityka regionalna a historyczna i obronna świadomość Polaków: w 80. rocznicę przyłączenia Chojnic do Drugiej Rzeczypospolitej*, ed. J. Knopek, A. Marcinkowski, Bydgoszcz 2001, pp. 87–104.

¹⁰⁷ Cz. Wycech, *Powiat chojnicki. Ziemia – ludzie – przeszłość. Życie gospodarcze i społeczne*, Chojnice 1936, pp. 237 n.; Z. Pawluczuk, *Chojnice w latach II Rzeczypospolitej 1920–1939*, „Zeszyty Chojnickie”, no. 11, 1981/1983, pp. 29–40.

¹⁰⁸ J. Borzyszkowski, *Chojnice w II Rzeczypospolitej* (as n. 106), pp. 454 n., 511; Cz. Wycech, *Powiat chojnicki* (as n. 107), p. 248; K. Ostrowski, *Bedeker Chojnicki*, Bydgoszcz 2009, pp. 233, 284.

¹⁰⁹ J. Borzyszkowski, *Chojnice w II Rzeczypospolitej* (as n. 106), p. 542; M. Rekowski, *Wypisy do dziejów chojnickich Żydów. Sprawozdanie z badań społecznych w regionie*, „Zeszyty Chojnickie”, no. 23, 2008, p. 174; B. Szczęsny, *Okupacja hitlerowska*, in: *Chojnice* (as n. 1), pp. 223–232, 242.

¹¹⁰ J. Borzyszkowski, *Chojnice w II Rzeczypospolitej* (as n. 106), p. 559.

¹¹¹ K. Ostrowski, *Po wojnie*, in: *Dzieje Chojnic* (as n. 1), p. 587; B. Głębowicz, *W Polsce Ludowej*, in: *Chojnice* (as n. 1), p. 268 n.

¹¹² B. Głębowicz, *W Polsce Ludowej* (as n. 111) p. 264; *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013, p. 130.

¹¹³ K. Ostrowski, *Po wojnie* (as n. 111), pp. 643 nn.; B. Głębowicz, *W Polsce Ludowej* (as n. 111), pp. 328 nn.

¹¹⁴ K. Ostrowski, *Bedeker Chojnicki* (jak przyp. 108), s. 59.

BIBLIOGRAFIA HISTORII MIASTA CHOJNIC (WYBÓR)

BIBLIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE CITY OF CHOJNICE (SELECTION)

1. BIBLIOGRAFIE BIBLIOGRAPHIES

- Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, opr. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, w: „Zapiski Historyczne”, od t. 24, 1958 –.
- Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen*, bearb. v. E. Wermke, Bd. 1–4, Königsberg, Aalen, Bonn, Marburg 1933–1978.
- Bibliographie zur Geschichte Ost- und Westpreußens*, od 1994, bearb. v. E. Janus, U. Zaborska, Marburg 1998 –.

2. CZASOPISMA JOURNALS

- „Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreußens e.V.” Nr. 1, 1967 –.
- „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, H. 1–47, 1878–1939.
- „Rocznik Gdański”, 1927 –.
- „Zapiski Historyczne” – do 1955 „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 1 (1908) –.
- „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, Bd. 1–69, 1876–1933.
- „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, Bd. 1–76, 1880–1941.
- „Zeszyty Chojnickie”, 1964 –.

3. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE SOURCE PUBLICATIONS

- Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, hrsg. v. M. Toepfen, Bd. 1–5, Leipzig 1877–1886.
- Adressbuch der Stadt Konitz und des Kreises Konitz*, Konitz 1908.
- Das Bürgerbuch der Stadt Konitz von 1550–1850*, hrsg. v. E. Kloß (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 13), Danzig 1927.
- Dzieje ziemi i powiatu chojnickiego*, t. 4: *Dzieje ziemi chojnickiej w wypisach*, opr. J. Knopek, Chojnice 2008.
- A. Groth, *Regestr pogłównego generalnego z 1662 r. dla Chojnic*, „Zeszyty Chojnickie”, t. 20, 2005, s. 116–129.
- Handfesten der Komturei Schlochau*, hrsg. v. P. Panske (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 10), Danzig 1921.
- Inwentarz starostwa człuchowskiego*, wyd. M. Fryda, Człuchów – Gdańsk 2008.
- Z. Kratochwil, *Inwentarz regestrów – streszczeń akt chojnickich opracowanych przez Maksymiliana Ichnowskiego*, Gdańsk 1991.
- Liber Regestrorum in quo proventus ecclesiae parochialis Conecensis ...*, red. A. Czapczyk, B. Zagórska, Chojnice 2001.
- Lustracja województwa pomorskiego z 1565 r.*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.
- Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 1: *Województwo pomorskie*, cz. 3: *Powiaty świecki, tucholski i człuchowski*, wyd. J. Dygdała, Toruń 2005.
- Opis królewskich w powiatach chełmińskim, pomorskim i malborskim w 1664 r.*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. XII: *Prusy Królewskie*, cz. 1, wyd. I. T. Baranowski, Warszawa 1911.
- Pommerellisches Urkundenbuch*, hrsg. v. M. Perlbach, Danzig 1882.
- Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 1–6, hrsg. v. A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–2000.
- Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toepfen, E. Strehle, Bd. 1–5, Leipzig 1861–1874.
- Statistische Darstellung des Kreises Konitz*, bearb. v. W. Fuhrmann, Konitz 1871.

4. OGÓLNE OPRAWOWANIA HISTORII MIASTA GENERAL STUDIES OF THE HISTORY OF THE CITY

- M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Großen*, Bd. 1–2, Leipzig 1909.
- Chojnice dzieje miasta i powiatu*, pod red. St. Gierszewskiego, Wrocław 1971.
- J.-E. Beuttel, *Zur Stellung der Stadt Konitz gegenüber dem Deutschen Orden in der Zeit des Preußischen Bundes sowie des Dreizehnjährigen Krieges (1454–1466)*, „Beiträge zur Geschichte Westpreußens”, nr 12, 1991, s. 117–168.
- Bitwa pod Chojnicami 18 IX 1454 r. w tradycji historycznej i regionalnej*, pod red. J. Knopka, B. Kuffla, Chojnice 2004.
- B. Borowka, *Aus Sage und Geschichte von Konitz : ein Heimatbuch*, Konitz, 1919.
- Dzieje Chojnic*, pod red. K. Ostrowskiego, Chojnice 2003, wyd. 2 Chojnice 2013.
- I.G. Goedtke, *Geschichte der Stadt Conitz*, Danzig 1724.
- I.G. Goedtke, *Geschichte der Stadt Conitz = Historia miasta Chojnic*, tłum. L. Stoltmann, A. Radziwiński, Chojnice 1991.
- A. Groth, *Małe miasta pomorskie w latach 1772–1806*, Słupsk 2009.
- M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chojnickiej w granicach komturstwa człuchowskiego*, Chojnice 2005.
- K. Jasiński, *Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w latach 1308–1309*, „Zapiski Historyczne”, t. 31, 1966, z. 3, s. 7–62.
- W. Look, *Chojnice a zakon krzyżacki w dobie Związku Pruskiego i wojny trzynastoletniej*, „Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego nr 3”, Bydgoszcz 1965, s. 3–32.

- K. Ostrowski, *Bedeker Chojnicki*, Bydgoszcz 2009.
- Z. Pawluczuk, *Chojnice w latach II Rzeczypospolitej 1920–1939*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 11, 1981/1983, s. 29–40.
- J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993.
- Przeszłość i teraźniejszość powiatu chojnickiego*, red. J. Knopek, B. Kuffel, Chojnice 2005.
- E. Rozenkranz, *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk 1962.
- J. Spors, *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławieńsko-Słupskiego od XII do początku XIV w.*, Słupsk 1983.
- K. Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*, „Prace Komisji Historycznej PTPN”, t. 18, Poznań 1960, z. 4, s. 209–220.
- B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003.
- Cz. Wycech, *Powiat chojnicki. Ziemia – ludzie – przeszłość. Życie gospodarcze i społeczne*, Chojnice 1936.
- Ziemia chojnicka na starej widokówce ze zbiorów Tadeusza Świąckiego*, Chojnice 2010.
- Ziemia chojnicka w okresie zmagania Polski z Zakonem krzyżackim*, pod red. J. Knopka, Chojnice 2010.

5. HISTORIA BUDOWNICTWA I PRZESTRZEŃ MIEJSKA THE HISTORY OF CONSTRUCTION AND MUNICIPAL SPACE

- A. Chęć, *Fortyfikacje miejskie Chojnic i ich rola w zmaganiach polsko-krzyżackich*, w: *Między średniowieczem a nowożytnością: echa wojny trzynastoletniej na ziemi chojnickiej*, pod red. J. Knopka, B. Kuffla, Chojnice 2006, s. 13–29.
- R. Chmara, *Dawne jeziora Chojnic i okolic na mapach topograficznych z lat 1796–1992*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 22, 2007, s. 9–16.
- K. Fuhrmann, *Gründung und Grundriss der Stadt des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1932.
- M. Garas, Ł. Trzeciński, *Badania archeologiczne na dziedzińcu Kolegium Jezuickiego w Chojnicach*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 25, 2010, s. 11–45.
- St. Gierszewski, *Zabudowa i ludność Chojnic do XIX w.*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 4, 1970, s. 14–32.
- Th. Lewerenz Th., *Größtentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1976.
- A. Lorbiecki, *Chojnickie cmentarze żydowskie w przestrzeni kartograficznej. Sprawozdanie z badań lokalnych*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 25, 2010, s. 185–190.
- H. Porożyński, *Zakład poprawczy w Chojnicach w latach 1885–1985*, Słupsk 1991.
- K. Walenta, W. Trzeciński, K. Trzecińska, *Nowe Miasto w Chojnicach w świetle badań wykopaliskowych*, w: *Archaeologia et Historia*, Łódź 2000, s. 403–410.

6. HISTORIA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA SOCIAL-ECONOMIC HISTORY

- A. Borzyszkowski, *Ludność Chojnic w połowie XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, nr 7, 1975, s. 109–118.
- St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVIII w.*, Gdańsk 1966.
- Z. Karpius, *Gmina wyznaniowa żydowska w Chojnicach w latach 1920–1939*, w: *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, pod red. J. Szilinga, Toruń 1995, s. 157–171.
- J. Kaufmann, *Der Zustand von Konitz zur Zeit der preussischen Besitzergreifung*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Bd. 5, 1906, s. 43–52.
- Z. Kratochwil, *Konflikty społeczno-ustrojowe w Chojnicach do 1772 r.*, „Rocznik Gdański”, t. 48, 1988, s. 61–86.
- Z. Kratochwil, *Starostwo człuchowskie a królewskie miasto Chojnice w XVII–XVIII w.*, „Rocznik Gdański”, t. 47, 1, 1987, s. 123–150.
- P. Letkemann, *Zur Geschichte der Juden in Konitz im 19. Jahrhundert*, „Beiträge zur Geschichte Westpreußens”, nr 9, 1985, s. 99–116.
- Z. Stromski, *Pamięci godni. Chojnicki słownik biograficzny 1275–1980*, Bydgoszcz 1986.
- A. Szweda, *Najstarsi mieszkańcy Chojnic w dokumentach komtura człuchowskiego z lat 1323 i 1326*, „Zeszyty Chojnickie”, t. 21, 2006, s. 83–90.

7. HISTORIA SZTUKI, KULTURY I KOŚCIOŁÓW HISTORY OF ART, CULTURE AND CHURCHES

- H. Freytag, *Die Reformation in der Starostei Schlochau*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, Bd. 48, 1905, s. 59–82.
- J. Heise, *Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, Pomerellen, Bd. 1, Danzig 1884–1887.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, z. 5: *Chojnice, Czersk i okolice*, opr. P. Palamarz, J. T. Petrus, Warszawa 1979.
- I. G. Goedtke, *Kirchengeschichte der evangelischen kleinen Städte im Polnischen Preußen*, hrsg. v. H.-Ch. Surkau und M. Conitzer, Hamburg 2010.
- Z. Kratochwil, *Augustianie w Chojnicach (1356–1819)*, „Rocznik Gdański”, t. 49, 1, 1989, s. 23–50.
- Z. Kratochwil, *Reformacja i kontrreformacja w Chojnicach w latach 1518–1772*, „Rocznik Gdański”, t. 52, 1–2, 1992, s. 67–90.
- P. Panske, *Chojnice i Człuchowo w czasach tak zwanej reformacji i przeciureformacji*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 32, Toruń 1925, s. 135–184.

- H. Porożyński, *Z dziejów Liceum Ogólnokształcącego im. Filomatów Chojnickich w Chojnicach (1623–2002)*, Słupsk 2004.
- A. Scheffs, *Parafialny kościół pojezuicki p.w. Zwiastowania NMP w Chojnicach*, Chojnice 1994.
- Z. Waszkiewicz, *Stosunki wyznaniowe w Chojnicach i powiecie chojnickim w latach 1920–1939*, w: *Polityka regionalna a historyczna i obronna świadomość Polaków: w 80. rocznicę przyłączenia Chojnic do Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Knopek, A. Marcinkowski, Bydgoszcz 2001, s. 87–104.
- M. Wołos, *Cmentarze żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, w: *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, pod red. J. Szilinga, Toruń 1995, s. 217–230.
- Zakład św. Boromeusza w Chojnicach 1885–1935. Księga Pamiątkowa*, Chojnice 1935.

8. KARTOGRAFIA CARTOGRAPHY

- Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 50), Köln–Weimar–Wien 2000.
- E. Keyser, *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung 3), Königsberg 1929.
- M. Grala, *Źródła kartograficzne do historii Chojnic*, „Zeszyty Chojnickie”, nr 24, 2009, s. 141–153.
- Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen: ein deutsch-polnischer Katalog*, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.
- Die Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek 3), Berlin 1976.
- Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670–1919*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 19), Köln–Wien 1982.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Chojnice. Plan katastralny około 1896–1916.
Skala: 1:2500.
Opracowany na podstawie mapy katastralnej z 1896 r. w skali 1 : 2000 (zob. mapa 11) i map katastralnych z około 1916 r. w skali 1 : 500 przerysowanych w latach 1955–1963. Rysunek, papier i kalka.
Opracowanie historyczne: Roman Czaja, opracowanie i wykonanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Izabela Lewandowska.
Wydział Geodezji Starostwa Powiatowego w Chojnicach.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, sygn. XI. HA., E 51114.
Niepublikowany.
2. Chojnice. Rozwój przestrzenny miasta XIV–XX w.
Skala: 1 : 5000, 1 : 50 000.
Opracowanie historyczne: Roman Czaja, opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Izabela Lewandowska.
3. Chojnice. Okolice miasta, 1796–1802.
Skala: 1:50 000.
Rysunek wielobarwny, papier.
Fragment z: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherrn von Schretter. In den Jahren von 1796–1802.*
Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 8 N° 9798.
4. Chojnice. Okolice miasta, 1923–1926.
Skala: 1 : 25 000.
Mapa topograficzna (Meßtischblatt) – arkusz nr 2371 (Konitz): Zbiory Kartograficzne Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, arkusz nr 2271 (Niesewanz) Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, sygn. UWP, nr 9/61.
Druk, Landesaufnahme 1923, 1926.
Tytuł: *Topographische Karte.*
5. Chojnice. Mapa topograficzna, 1937.
Skala: 1:25 000.
Druk: Warszawa 1937, wymiary 46 x 39,2 cm.
Autor: Wojskowy Instytut Geograficzny.
Tytuł: *Chojnice.*
Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. UWP, nr 8/112.
6. Chojnice. Plan miasta z około 1656 r.
Skala: 1 : 2300.
Rysunek kolorowy, papier, wymiary: 31,5 x 38,5 cm.
Autor: nieznany.
Tytuł: *Grundriß der Stadt Conitz in Pommerellen*
Riksarkivet Stockhol, sygn.: Riksarkivets ämnessamlingar. Militaria SE/RA/754/2/XVI~/0007:00001.
Reprodukcja: *Dzieje Chojnic*, pod red. K. Ostrowskiego, Chojnice 2003, s. 130.
7. Chojnice. Plan miasta i widok z 1724 r.
Skala: 1 : 4400
Miedzioryt, papier, wymiary 21 x 13,2 cm.
Autor: S. Donnet, Johann Jacob Brauner.
Tytuł: *Die königliche Stadt Conitz*, w: I. G. Goedtke, *Geschichte der Stadt Conitz*, Danzig 1724.
8. Chojnice. Plan miasta i przedmieść z 1810 r.
Skala: 1 : 2 500.
Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 62,5 x 98 cm.
Autor: Spiller, Königlich-Westpreussischer Regierung Conducteur
Tytuł: *Situations-Plan von der Königlich-Westpreussischen Immediat Stadt Conitz.*
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, sygn. XI. HA. E 51113.
Reprodukcja: *Dzieje Chojnic*, pod red. K. Ostrowskiego, Chojnice 2003, nr III.
9. Chojnice. Plan miasta i przedmieść z 1822 r.
Skala: 1 : 2 500
Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 87 x 55,5 cm
Autor: Saltzmann, kopia Schulin z 1833 r.
Tytuł: *Grundriss der Stadt Conitz.*
10. Chojnice. Plan miasta i okolic z 1822 r.
Skala: 1 : 8000
Rysunek wielobarwny, papier podklejony płótnem, wymiary 173 x 101 cm.
Autor: Orthmann, kopia Heinrichs 1827.
Tytuł: fragment z: *Karte von der königlichen Kreisstadt Konitz – Feldmarck.*
Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 2255/ nr 249
Autorzy skanów: Bartłomiej Pasieka, Krzysztof Klapka (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy).
Niepublikowany.
11. Chojnice. Plan miasta z 1896 r.
Skala: 1 : 2000.
Rysunek wielobarwny, papier podklejony płótnem, wymiary 138 x 116 cm.
Autor: Jahn, Janndt
Tytuł: fragment z *Plan von der Stadt Konitz aufgenommen im Jahre 1896 durch den Königlichen Katasterlandmesser Jahn, kart[e]irt im Jahre 1897 durch den Königlichen Katasterkontrolleur Janndt.*
Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 2263, nr 9.
Autorzy skanów: Bartłomiej Pasieka, Krzysztof Klapka.
Niepublikowany.
12. Chojnice. Plan miasta z 1908 r.
Skala: 1 : 5 000.
Druk czarno-biały, papier, wymiary 52,5 x 47,5 cm.
Autor: rysunek A. Kießling, druk: Verlag von I. Schmolke, Konitz-Westpr.
Tytuł: *Plan der Stadt Konitz*, w: *Adreßbuch der Stadt und des Kreises Konitz nach dem Stande vom 1. August 1908*, Konitz 1908.
13. Chojnice. Plan miasta z 1933 r.
Skala: 1 : 5000.
Rysunek, papier, wymiary 100 x 80 cm.
Autor: Józef Ptaszyński, budowniczy miejski.
Tytuł: *Plan miast Chojnic, woj. pomorskie z pokazaniem wodociągów.*
Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, UWP, nr 1507.
Autorzy skanów: Bartłomiej Pasieka, Krzysztof Klapka (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy).
Niepublikowany.
14. Chojnice. Chronologia zabudowy.
Skala: 1 : 1000
Rysunek wielobarwny, karton, wymiary 98 x 82 cm
Autorzy: Jan Tajchman, Bogusław Mansfeld, W. Gałkowski, Benigna Zobolewicz, Jan Zobolewicz,
Tytuł: *Konserwatorskie Studium Uporządkowania Zespołu Staromiejskiego w Chojnicach: Chronologia Zabudowy*
Wydział Gospodarowania Nieruchomościami Urzędu Miejskiego w Chojnicach.
Niepublikowany.
15. Chojnice. Ortofotomapa 2010.
Skala: 1 : 10 000.
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.
16. Chojnice. Mapa topograficzna 2001
Skala: 1 : 10 000.
Arkusze: ??
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.
17. Chojnice. Zdjęcia lotnicze 2013.
Autor: Daniel Pach.
Widok od strony zachodniej, na pierwszym planie Brama Człuchowska i dawne Przedmieście Człuchowskie, w tle rynek, ratusz, kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela, kościół pw. Najświętszej Marii Panny
Widok od strony południowej, na pierwszym planie budynek dawnego kościoła klasztoru augustianów, ulica sukienników, w głębi rynek i stadion na terenie dawnego jeziora cegielnianego.
Widok na miasto od strony północnej, na pierwszym planie stadion na terenie dawnego jeziora cegielnianego, w głębi park miejski (dawne jezioro zakonne).

Widok na stare miasto od strony wschodniej.
Widok na stare miasto od strony zachodniej, na pierwszym planie Brama Człuchowska.
Widok na wschodnią pierzeję rynku, kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela, kościół pw. Najświętszej Marii Panny i budynek gimnazjum.

18. Chojnice. Zdjęcie lotnicze

Piksel 10 cm
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie
Część południowa miasta Chojnic
Część północna miasta Chojnic

DESCRIPTION OF MAPS AND SIGHTS

1. Chojnice: cadastral plan of about 1896–1916.
Scale: 1:2500.
Prepared on the basis of cadastral map 1896 a scale 1 : 2000 (s. map 11) and of cadastral maps of about 1916 at a scale of 1 : 500 copied in the years 1955–1963. Drawing, paper and carbon paper.
Historical content: Roman Czaja
Cartographic preparation and processing: Radosław Golba, Zenon Koziel, Izabela Lewandowska
The Department of Geodesy in the County Starostwo in Chojnice.
2. Chojnice: the spatial development of the city in the 14th–20th centuries.
Scale: 1:5000, 1:50 000.
Historical content: Roman Czaja
Cartographic preparation and processing: Radosław Golba, Zenon Koziel, Izabela Lewandowska.
3. Chojnice. The vicinity of the town, 1796–1802.
Scale: 1:50 000.
Multicolored drawing, paper.
Extract from the map: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherrn von Schretter. In den Jahren von 1796–1802.*
Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, Entry no. N 8 N° 9798.
4. Chojnice. The vicinity of the town, 1923–1926.
Scale: 1:25 000.
Topographic map (Meßtischblatt) – sheet no. 2371(Konitz): Cartographic Collections of the Faculty of Earth Sciences of Nicolaus Copernicus University, sheet no. 2271 (Niesewanz) of the State Archive in Bydgoszcz, Entry no. 2271/9/61.
Print, Landesaufnahme 1923, 1926.
Title: *Topographische Karte*
5. Chojnice. Topographic map, 1937.
Scale: 1:25 000.
Print, Warsaw 1937, size 46 x 39.2 cm.
Author: the Military Geographical Institute.
Title: *Chojnice*.
State Archive in Bydgoszcz, entry no. UWT, 8/112.
6. Chojnice. The city plan of about 1656.
Scale 1:2300.
Colour drawing, paper, size: 31.5 x 38.5 cm.
Author: unknown.
Title: *Grundriß der Stadt Conitz in Pommerellen*
Riksarkivet Stockholm, entry no.: Riksarkivets ämnessamlingar. Militaria SE/RA/754/2/XVI~/0007:00001.
Reproduction: *History of Chojnice*, ed. K. Ostrowski, Chojnice 2002, p.130.
7. Chojnice. The city plan and sight of 1724
Scale: 1:4400.
Copperplate, paper, size 21 x 13.2 cm.
Author: S. Donnet, Johann Jacob Brauner.
Title: *Die königliche Stadt Conitz*, w: I. G. Goedtke, *Geschichte der Stadt Conitz*, Danzig 1724.
8. Chojnice. The plan of the city and suburbs of 1810.
Scale: 1:2500.
Multicolored drawing, paper, size 62.5 x 98 cm.
Author: Spiller, Königlich-Westpreussischer Regierung Conducteur.
Title: *Situations-Plan von der Königlich-Westpreussischen Immediat Stadt Conitz*.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, entry no.: XI. HA., E 51113.
Reproduction: *History of Chojnice*, ed. K. Ostrowski, Chojnice 2002, no. III.
9. Chojnice. The plan of the city and suburbs of 1822.
Scale: 1:2500.
Multicolored drawing, paper, size 87 x 55.5 cm.
Author: Saltzmann, a copy of Schulin of 1833.
Title: *Grundriss der Stadt Conitz*.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, entry no.: XI. HA., E 51114.
Unpublished.
10. Chojnice. The plan of the city and its vicinity of 1822.
Scale: 1:8000
Multicolored drawing, canvas- backed paper, size 173 x 101 cm.
Author: Orthmann, a copy of Heinrichs of 1827
Title: an extract of the map *Karte von der königlichen Kreisstadt Konitz – Feld-marck*.
The State Archive in Bydgoszcz, entry no. 2255/ 249.
Authors of scans: Bartłomiej Pasieka, Krzysztof Klapka (The State Archive in Bydgoszcz).
Unpublished.
11. Chojnice. The plan of the city of 1896.
Scale: 1:2000.
Multicolored drawing, canvas- backed paper, size 138 x 116 cm.
Author: Jahn, Janndt
Title: an extract of the map *Plan von der Stadt Konitz aufgenommen im Jahre 1896 durch den Königlichen Katasterlandmesser Jahn, kart[e]irt im Jahre 1897 durch den Königlichen Katasterkontrolleur Janndt*
The State Archive in Bydgoszcz, entry no. 2263, no. 9.
Authors of scans: Bartłomiej Pasieka, Krzysztof Klapka (The State Archive in Bydgoszcz).
Unpublished.
12. Chojnice, the city plan of 1908.
Scale: 1:5000.
Black and white print, paper, size 52.5 x 47.5 cm.
Author: drawing – A. Kießling, print: Verlag von I. Schmolke, Konitz-Westpr.
Title: *Plan der Stadt Konitz, w: Adreßbuch der Stadt und des Kreises Konitz nach dem Stande vom 1. August 1908*, Konitz 1908.
13. Chojnice, the city plan of 1933.
Scale: 1:5000.
Drawing, paper, size 100 x 80 cm.
Author: Józef Ptaszyński, municipal builder.
Title: *Plan miast Chojnic, woj. pomorskie z pokazaniem wodociągów (The plan of Chojnice, Pomeranian District with the presentation of water distribution systems)*.
State Archive in Bydgoszcz, entry no. UWP, no. 1507.
Authors of scans: Bartłomiej Pasieka, Krzysztof Klapka (The State Archive in Bydgoszcz).
Unpublished.
14. Chojnice. Chronology of buildings.
Scale: 1:1000
Multicolored drawing, cardboard, size 98 x 82 cm.
Author: Jan Tajchman, Bogusław Mansfeld, W. Gałkowski, Benigna Zobołowicz, Jan Zobołowicz.
Title: *Konserwatorskie Studium Uporządkowania Zespołu Staromiejskiego w Chojnicach: Chronologia Zabudowy*
Department of Spatial and Real Estate Management of the City Hall in Chojnice
Unpublished.
15. Chojnice: Orthophotomap 2010
Scale: 1:10 000
The Centre for Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.
16. Chojnice: topographic map 2001.
Scale: 1:10 000.
Sheets: ????
The Centre for Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.
17. Chojnice: aerial photos 2013.
Author: Daniel Pach.
a. the view from the west, in the foreground the Człuchów Gate and the former Człuchów suburb; in the background the market square, the town hall, the parish church of St. John the Baptist, the church of the Blessed Virgin Mary,

- b. the view from the south, in the foreground the former church of the monastery of St. Augustine, Sukienników street; in the background the market square and stadium in the area of former Cegielniane Lake,
- c. the view from the north, in the foreground the stadium in the site of former Cegielniane Lake; in the background the city park (former Zakonne Lake),
- d. the view on the Old Town from the east,
- e. the view on the Old Town from the west; in the foreground the Czluchów Gate,
- f. the view on the eastern frontage of the market square, the parish church of St. John the Baptist, the church of the Blessed Virgin Mary and the building of the gymnasium school.

18. Chojnice. Air photograph.

Pixel 10 cm.

The Centre for Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.

- a. The southern part of the city of Chojnice,
- b. The northern part of the city of Chojnice.